

žluté "pozor"; tento signifikát je konvenční, je dán dopravními předpisy.

Ad 3a) ~~Interpretace~~ znaku může být člověk, jiný živý organismus (např. kuře, které interpretuje záporné zvuky a pohyby kvocny jako informaci o výskytu potravy a její lokalizaci) nebo stroj (například automat, který reaguje na písemné nebo hlasové pokyny operátora). Interpret svétel na křižovatce jsou řidiči, chodci, popřípadě vycvičená zvířata. Pro lidi neobeznámené s dopravními předpisy (například pro malé děti) a pro nevycvičená zvířata nejsou svétla semaforu žádnými znaky. Malé dítě i pes sice červené svétlo vidí, ale nedovedou je interpretovat jako zákaz a přecházejí přes ulici i na červenou.

Ad 3b) ~~Interpretace~~ znaku "červená" na křižovatce je dispozice řidiče zabrzdit jako důledek spnutí červeného svétla semaforu a čekat na změnu svétel a na vyvolání jiného interpretantu (jiné dispozice), který podmní jiné chování řidiče.

Podle vztahu mezi znkem smým a jeho designátem lze znaky rozdělit do tří typů:

1) ~~Ikona~~ n. ~~ikonický~~ (z řec. eikon "obraz") - fungují na základě faktické podobnosti znakového vehikula a designovaného objektu. Dále lze čelit ikony na ~~obrazy~~ a ~~diagramy~~. U ~~obrazu~~ je znak jistými jednoduchými kvalitami shodný s objektem, na nějž se bere zřetel (např. fotografie dítěte). U ~~diagramu~~ se podobnost mezi znkem a designovaným objektem týká jen vzájemného vztahu jejich částí (např. diagram znám v tělesné váze dítěte).

2) ~~Index~~ (z lat. index "ukazatel", popř. digitus index "ukazováček"), někdy také ~~řezavý~~ - fungují na základě skutečné, prožívané souvislosti mezi znkem a designovaným objektem; toto fungování závisí na asociaci včasně souvislosti. Příkladem může být ukázání prstem jako všeobecný lokalizátor, kouř jako příznak ohně, plechovky od konzerv jako příznak přítomnosti člověka, zrychlený tep jako symptom nemoci nebo vzrušení.

3) symbol (z řec. symbolon "znamení") - fungují na základě konvenčně stanovené, naučené souvislosti mezi znkem a designovaným objektem, jež je dána v podobě sémantického pravidla (např. '=' je symbolem rovnosti, slovo 'voda' je symbolem významu "sloučenina H₂O v tekutém skupenství"). Tato sémantická pravidla mohou být přesně formulována a mají pak podobu vět; uživatelé znaků mohou ovšem tato pravidla znát pouze intuitivně a nemusejí být vůbec schopni formulovat je explicitně.

Teorie znaku, jejíž hlavní pojmy jsme v předcházejících odstavcích vysvětlili, i naznačená klasifikace znaků pocházejí od amerického filozofa Charlese Sanderse Peirce (pěs, přel (1839-1914). Obecná věda o znacích a znakových procesech se nazývá sémiotiká (z řec. sēmiōtikḗ téchnē "nauka o znacích") a je nadřazena speciálnější vědě o jazykových znacích - lingvistice.

Nezávisle na Peirceovi dospěl k potřebě vytvoření všeobecné nauky o znacích švýcarský lingvista Ferdinand de Saussure (deso'ay:ri] (1857-1913). V jeho pojetí je znak spojením dvou psychologických složek: pojmu jako psychologického obrazu skutečnosti a psychologického obrazu akustické stránky lidské řeči. Pojemovou složku nazývá signifié (sinifi'e] (osnačováná, lat. signatum), akustický obraz signifiant (sinifi'ál] (osnačovávající, lat. signans). V souhlase s tímto pojetím, které u nás převládá od konce 20. let XX. století, se jazyk chápe jako komplex jevů fungujících ve dvou navzájem propojených plánech: plánu výrazovém a významovém. Všechna signifiant (osnačující) v jazyce tvoří plán výrazový, který se někdy nazývá také plánem formálním nebo méně přesně plánem zvukovým. Všechna signifié (osnačováná) pak tvoří plán významový. Lingvistice nadřazená obecná věda o znacích v pojetí de Saussurové se nazývá sémiotiká (z řec. sēmiōtikḗ téchnē "nauka o znacích", -logiá z -logos "mluvící o něčem". "zabývající se něčím").

Znakových komunikačních prostředků, jak jsme se už zmínili, používá kromě člověka celá řada živočišných druhů. Někdy se v přeneseném a nepřesném smyslu mluví dokonce o "zvířecích jazycích". Ve srovnání s lidským jazykem jsou tyto dorozumívací prostředky jen velmi primitivní. Okolnost, že člověk užívá značného množství velmi složitých znakových soustav a že si je tak snadno vytváří a osvojuje, je snad tím nejvýznamnějším a nejdůležitějším charakteristickým rysem, jímž se člověk odlišuje od ostatních živočichů. Z tohoto důvodu se pro člověka říká věda, tradičních označení "živočišných užívajících znaků" a "rozumný živočich" také určení "živočišných užívajících znaků" a "animal symbolicum", "sign-using-animal". Pro člověka je dále charakteristické i to, že každý lidský komunikační systém je v souvztáhnosti s jazykem a že v rámci lidské komunikace vůbec má jazyk nedařené, dominantní postavení. Jazykové dorozumívání člověka se liší od všech druhů komunikace mezi zvířaty tímto rysem:

● Lidský jazyk má fantasijský a tvůrčí sílu, člověk je schopen s jeho pomocí pracovat s abstrakcemi a fikcemi a zabývat se věcmi vzdálenými v prostoru i čase; znakové signály zvířat se naproti tomu mohou týkat jedině toho, co je přítomno prostorově i časově (hic et nunc).

● Lidský jazyk funguje na základě strukturní hierarchie složek; je pro něj charakteristické tzv. "dvojitý členění" (ft. double articulation). Jednotkami prvního členění jsou jednotky s pouze rozlišovací funkcí, nejsou nositelkami významu (jsou to základní jednotky zvukového a grafického plánu); jednotkami druhého členění jsou kombinace jednotek prvního členění, mají znakový charakter, tj. nesou význam, a kombinují se navzájem podle gramatických pravidel různé úrovně.

● Pro lidský jazyk je příznačné rozčlenění gramatického schématu jazyka na rovinu slov a rovinu vět.

● Pro člověka je dále příznačné užívání dvojčlenných výroků, tj. vět se subjektem a predikátem.

● Člověk používá jazyka v několika různých funkcích (viz oddíl 1.4). V komunikaci plní lidské jazykové prostředky obyčejně několik těchto funkcí současně; platí pak mezi nimi jistá hierarchie, jedna funkce bývá dominantní, ostatní ustupují více nebo méně do pozadí. V komunikaci zvířat tomu tak nebývá, neboť počet různých komunikačních signálů produkovanych zvířaty je velice omezený. Znak produkované zvířaty jsou funkčně komplexní, nerozčleněné. Úplný soubor všech různých sdělení se v animální komunikaci rovná jejich celému kódu.

1.2. Jazyk jako společenský jev

Představme si, že bychom udělali tento pokus. Ihned po narození bychom nějaké dítě izolovali od lidí a v této umělé izolaci bychom je drželi až do dospělosti. Nedá se přesně říci, k jakým všem výsledkům bychom tímto pokusem dospěli. Můžeme však téměř s jistotou předpokládat, že by se u pokusného jedince normálně vyvinula většina biologických a fyziologických funkcí člověka. Tento jedinec by jistě uměl dýchat, chodit, používat rukou, dovedl by jistě i mnoho jiných věcí, které dělají lidé, a přece by to nebyl člověk v plném slova smyslu, neboť by zcela jistě neuměl mluvit a nebyl by už ani schopen se lidské řeči naučit. O tom, že jsou naše poslední dva negativní předpoklady oprávněné, svědčí nepřímo skutečné případy dětí, které vyrostly mimo lidskou společnost ve společenských zvířat.

Od pokusu přejdeme k aktuální lidské zkušenosti, která svědčí o stejné okolnosti jako náš fiktivní pokus. Všimněme si nápadné vlastnosti lidského jazyka, která jej odlišuje od přírodních biologických a fyziologických funkcí člověka, totiž jeho velké územní diferencovanosti. Je známo, že na různých místech země se mluví různými jazyky. Uváděmovali si to lidé již ve starověku a pokoušeli se to vyloučit například mýtem o babylonské věži. Obvykle se uvádí, že se v současné době mluví na světě asi 2000 různých jazyků, většinou navzájem nerozumitelných. Schopnost člověka naučit se nějakému přiro-

zenému jazyku a zvládnout i jiné lidské komunikační systémy je zřejmě dědičná. Avšak skutečnost, že jistý člověk mluví právě tím či oním jazykem z uvedených tří tisíc, není podmíněna činiteli přírodními (dědičností), nýbrž jen okolností, že onen člověk vyrostl a byl vychován v jisté skupině lidí spjatých navzájem jistými kulturními, hospodářskými, územními svazky a používajícími k vzájemné komunikaci jednoho a téhož dorozumivacího systému, jinými slovy, že byl vychován a vyrostl v jisté společnosti. Nečetněkrát udělali lidé zkušenost, že dítě, které se narodilo v určité společnosti, ale brzy po narození bylo přeneseno do jiného prostředí a bylo vychováno v jiné společnosti, mluvil jazykem tohoto nového prostředí; jeho mateřským jazykem byl tedy jazyk lidí, mezi nimiž vyrostlo a bylo vychováno. Původ a místo narození neměly pak na jeho řeč žádný vliv, nedaly se zjistit žádné zvláštnosti v jeho výslovnosti nebo způsobu používání slov, kterými by se lišilo od svého okolí a jež by je spojovaly s jeho pokrevním společenstvím.

Tyto příklady názorně ukazují, jak bezprostředně je existence jazyka vázána na život člověka v lidské společnosti. Je tedy lidská řeč jevo-sociální, nikoli biologická, popřípadě přírodní. V novější době vědci uvažovali o jazyce i jako o společenské instituci, a nikoli bezdůvodně. Společenské instituce, jako je rodina, obchod, vláda aj., vznikly z podmínek a potřeb společenského života, bývají velmi rozšířené mezi nejrůznějšími lidskými společenstvími a často jsou dokonce univerzální; zároveň však mají v jednotlivých společenských kolektivech svézánné, jedinečné formy. To jistě platí kupříkladu jak o rodině, tak i o jazyce.

Pro fungování společenských institucí jsou vždy příznačné jisté víceméně stabilní pravidla (z lat. nōrma = "tesařská úhelnice", "pravidlo", "předpis"), jimiž se daná instituce konstituuje a díky jejichž dodržování instituce trvá v čase a v okruhu jistého lidského společenství. S postupnou proměnou norem se pak mění i charakter dané instituce. Společenské normy mají většinou podobu pravidel, jejichž zachovávání je závazné a je nějak

vynucováno, například předpisy, zvykem, územ (z lat. útor - úsus sum "užívám něčeho"). Je pochopitelné, že při institucionálním pojetí jazyka se došlo i k pojmu jazyková norma. Jazyk je skutečně pro jeho uživatele něčím závazným, co nelze libovolně měnit. Lze tedy říci, že se vůči uživatelům uplatňuje jako norma, podobně jako se v jistém společenství uplatňují normy jiného druhu, například normy chování, normy estetické i normy etické a právní. Jazykovou normu bychom pak mohli charakterizovat jako soubor objektivně existujících, historicky podmíněných zákonitostí jazyka, jež se v dané době závazně uplatňují v kolektivním úzu daného jazykového společenství. Jazyková norma je objektivní společenský proces kolektivního jazykového dorozumívání, v němž se uplatňují a projevují zákonitosti jazykového systému. Úzus je tedy jedním z nejdůležitějších zdrojů poznání jazykové normy. (Druhým je intuitivní znalost pravidel jazyka u rodilého mluvčího.) Odchýlí-li se jednotlivec při užívání jazyka bez důvodu od obecně závazné normy, dopouští se jazykové chyby; ta se v jazykovém společenství považuje za něco nenáležitého, vyvolává odpor, popřípadě i represivní opatření (příkladem je školní známkování úkolů, vracení jazykové nevhodných rukopisů, výsměch). Normu tedy netvoří jazykovědci, norma reálně existuje v každém jazyce a nářečí, bez ohledu na to, zda tyto útvary mají písmo a literaturu. Termínem "norma" se vlastně vystihuje poměr mezi jazykem a jeho uživateli. Ve spisovných jazycích je norma oficiální a společensky kanonizovaná, kdežto v nářečích a v jazycích bez spisovné podoby se závaznost normy uplatňuje živelně a udržuje se tradicí. Jazykovědci normu v jazyce jen zjišťují, zachycují a kodifikují v mluvnících a slovnících. Kodifikace (z fr. code + -fication, z lat. cōdex "zápis", "kniha" + -ficatio "způsobování") je tedy historicky daný stupeň poznání, utváření a formulování (jazykové) normy v jisté soustavě pravidel a inventářů; tato pravidla se co do své povahy podobají v jistém smyslu normám právním. Kodifikace ovšem může, ale nemusí být zcela adekvátním vystižením existující normy. Některé mluvnice a slovníky kodifikují třeba i normu starší, která v živém úzu již neplatí

nebo aspoň zčásti má jinou podobu. Tak například Josef Dobrovský záměrně kodifikoval pro spisovný úzus na přelomu století 18. a 19. nornu českého jazyka 16. století.

Jazyk je tedy závislý na společnosti, která ho užívá; určitý jednotlivý jazyk je pak spjat s jistou skupinou lidí, která ho výrazně nebo převážně užívá k dorozumění, souvisí tedy s jistým jazykovým společenstvem a jeho kulturou v nejširším slova smyslu (s národem, kmenem, popřípadě i s jiným větším nebo menším kulturně společenským útvarem). Již z předcházející kapitoly vyplynulo, že lidstvo jako soubor organizovaných společenských skupin se nemůže obejít bez prostředků dorozumívání čili komunikace, jimiž by se zajišťovalo fungování oněch společenských celků a jimiž by jednotliví lidé mohli vstupovat ve vzájemný styk. Tuto myšlenku formuloval před několika desetiletími významný americký lingvista Edward Sapir [s. piš] (1984 - 1939). Říká, že "každá kulturní struktura a každý jednotlivý akt sociálního chování obsahuje komunikaci jak v explicitním, tak v implicitním smyslu". Společnost pro něj není nějakým apriorním statickým útvarem, nýbrž "nesmírně složitou sítí časových nebo úplných vzájemných porozumění mezi členy jednotek lidské organizace bez ohledu na velikost nebo složitost těchto jednotek; tato porozumění jsou tvůrčím způsobem utvářována jednotlivými komunikativními akty". Ačkoli si byl Sapir dobře vědom ostatních způsobů a systémů komunikace, zdůrazňoval, že právě "jazyk je nejexplicitnějším typem komunikativního chování". Jazyk je tedy nejběžnějším, nejsložitějším (možná i nejstarším) a dodnes rozhodně i neúčinnějším komunikačním prostředkem v lidských společenstvích. V tomto kontextu ho můžeme, opět podle Sapira, definovat jako "čistě lidský a neinstinktivní způsob komunikování myšlenek, citů a přání s pomocí soustavy znaků zaměřené k tomuto účelu vytvářených". Jazykové znaky mají od původu a nejčastěji podobu slyšitelných (akustických) jevů a jsou vytvářeny tzv. mluvním ústrojím.

Při dnešním stavu vědeckého poznání se zdá již nepochybné, že i jakýkoli jiný způsob dorozumívání s pomocí neязыkových

sdělení předpokládá u komunikujících jistý okruh ("obvod") sdělení jazykových. (Je pozoruhodné, že tento předpoklad nepatří v opečeném smyslu.) Tyto ostatní systémy dorozumívacích prostředků jsou pak zpravidla od mluveného jazyka odvozeny (písmo) a jsou většinou i mnohem mladší (např. Morseova abeceda, Braillovo slepecké písmo, posunkový jazyk hluchoněmých, vlnkové námořní signály, logická a matematická symbolika aj.).

Jak jsme uvedli, jazyk spojuje nejen lidi žijící v jedné době, nýbrž umožňuje i kontakt s minulostí a budoucností. Děti se totiž učí mluvit od svých rodičů a současníků, ti se zase učí od svých atd. Takto bychom mohli sledovat, jak byl jazyk spjat s lidskými společenstvími po celou dobu jejich existence. Také jsme si všimli, jak v historické době mělo nesmírný vliv na upevnění a zdokonalení těchto časových (a zároveň i prostorových) kontaktů písmo založené na fonetickém principu (tj. znamenávání hlásek grafickými známkami na víceméně trvalý a často také snadno přenosný materiál). Obecně se dá říci, že jazyk je dílem a společným majetkem všech generací daného jazykového společenství. Jedna generace jej předává druhé, přičemž každá z nich jej udržuje přibližně v té podobě, v jaké ho přijala, avšak zároveň ho i doplňuje novými prostředky a také v něm způsobuje jisté drobnější změny. Kdyby nás mohli poslouchat naši předkové z 10. století, sotva by nám už rozuměli, neboť náš jazyk se od té doby důkladně změnil po stránce hláskové i tvarové, rozvinul se po stránce skladebné, obohatila a změnila se značně jeho slovní zásoba; některé jazykové prostředky během doby odumřely, jiné zase nově vznikly a všeobecně se rozšířily nebo pronikly do našeho jazyka z jazyků jiných. Nicméně i po tak dlouhé době zůstalo velké množství významných jevů v jazyce zachováno (základní slovní zásoba, principy stavby jednoduché věty, některé základní principy časování a skloňování aj.).

Říkáme-li, že vývoj jazyka je spjat s vývojem jazykových společenství, nemáme přitom na mysli nějaké přímocaré vyvození vývoje jazyka z vývoje společnosti. Dnes by se již sotva

kdo odváží tvrdit, že by třeba hlásková změna g h v češtině souvisela bezprostředně s historií našeho národa ve 12. a 13. století. Vidíme také, že pronikavé společenské změny za několik posledních desítek let nevyvolávají u nás žádné závažné posuny ve stavbě našeho jazyka. Jisté vývojové procesy v jazyce nejsou zjevně na vývoji jazykového společenského bezprostředně závislé; jazyk se v některých ohledech vyvíjí samostatně (z lat. immanens "kvůli v něm"), tj. ze svých vnitřních podmětů a příčin podle vlastních zákonitostí. Závislost jazykového vývoje na vývoji společnosti je ovšem i v ostatních ohledech značně nepřímá a komplikovaná. Nejprimočařejší se projevuje vliv společenských přeměn ve slovní zásobě jazyka, daleko méně zřetelně již v jeho ostatních složkách. Pokud se vývoj epoletnosti v ostatních složkách jazyka vůbec nějak odráží, je to především odraz vývoje myšlení příslušníků jazykového společenství, což ovšem souvisí hlavně s rozvojem kultury; takové jevy můžeme pozorovat zejména ve vývoji akladby. Přímé souvislosti s historickými fakty a procesy jsou v jazyce poměrně vzácné (patřilo by sem například zeměpisné rozdělení některých nářečnic jevů podle hranic bývalých panství). Spojitost jazykových jevů a vývojových procesů s historií národů se stává nápadnější nejčastěji tehdy, působí-li v důsledku jistých výrazných kulturních a historických okolností jeden jazyk na druhý intenzivněji. Na změny ve stavu jazyka může mít velký vliv třeba rozvoj obchodu s některým jiným společenstvím, dále různé způsoby šíření kulturního vlivu (např. misie, zakládání univerzit a převahou nebo velkým vlivem cizinců, mezinárodní tendence v literatuře a umění vůbec, móda, šíření ideologií aj.), kolonizace, vojenská okupace, stěhování celých jazykových společenství nebo jejich částí, mísění příslušníků různých společenství apod.

உதயசுந்தரி

Zatím jsme o jazyku mluvili víceméně abstraktně a spíše jako o lidské schopnosti. Ve skutečnosti však jazyk známe hlav-

- 14 -

ně z praxe aktuálně jako konkrétní činnost konkrétních lidí. Chceme-li otázkám jazyka dobře rozumět, musíme ho charakterizovat i z tohoto hlediska. Dá se pak říci, že lidská řeč je jistě forma lidského chování, jež se řídí jistými specifickými pravidly.

Je pak třeba zkoumat nejen ona pravidla (ta jsou formulována hlavně v gramatice a ve slovníku), nýbrž je třeba si všimnout i mnoha různých podmínek, za nichž se lidská jazyková aktivita odehrává. Použijeme-li člověka jazyka aktuálně v jeho mluvené nebo psané podobě k dosažení nějakého konkrétního, praktického dorozumivacího cíle, charakterizujeme tuto činnost jako mluvní, popřípadě psaný akt (angl. speech act), obecněji jako komunikativní akt. Mluvní akt je základní jednotkou lidské jazykové komunikace. Výsledkem mluvního aktu je tzv. jazyková jednotka neboli prohlášení (z lat. enuntiatio "výpověď", "výrok"). V současnosti se v tomto smyslu užívá i názvy komunikát nebo text; slovem "text" se pak ovšem označují jak komunikáty psané, tak i mluvené.

Podmínky, za nichž se uskutečňují individuální mluvní akty, jsou vždycky jedinečné a neopakovatelné a není je možno v jejich komplexnosti a nekonečné proměnlivosti ani všechny přostihnout. Existují ovšem jisté podmínky, bez nichž by se nemohli realizovat žádný mluvní akt a které jsou tedy všem mluvním aktům společné. Tyto nezbytné podmínky musí brát v úvahu i každá teorie jazyka, neboť ony do značné míry spolunurčují, jak přirozený lidský jazyk vypadá. Mezi nezbytnými podmínkami jsou pak zákládni ty z nich, které jsou charakteristické pro komunikaci vůbec.

Komunikace jako přenos informace z jednoho místa na druhé
je možná pouze tehdy, jsou-li splněny tyto podmínky:

1) je-li k dispozici ~~sklad~~ sklad ~~skladu~~ skladu čili skladu; v jazykové komunikaci je to ten její účastník, který mluví nebo píše (mluvčí nebo pisatel, souhrnně původce neboli autor); je to tedy ona známá "první osoba" u výjmen a sloves;

2) Je-li přítomen adresa neboli přijímající; v jazykové komunikaci je to ten její účastník, k němuž se mluví nebo jemuž se píše, tedy ten, kdo poslouchá nebo čte (poslouchač nebo čtenář, obdobně přijímající je to "druhá osoba" u zájmen a sloves); neříká se setkávání i s jazykovou komunikací, jejíž původce je totožný příjemcem (je to tzv. samomluva, lat. soliloquium);

3) Je-li k dispozici kanál (z lat. canalis "trubka", "koryto", "koryto"), sloužící jako prostředek i nositel sdělení, tj. fyzický a psychický kontakt (z lat. contingens-contactum "dotýkám se") mezi původcem a adresátem, jež jim umožňují zajišťovat komunikaci, pokračovat v ní a ukončit ji; předpokladem kontaktu je především normální fungování mluvních, smyslových a pohybových orgánů a nervové soustavy podílejících se na procesu mluvení a psaní na jedné straně a poslouchání a čtení na straně druhé, jakož i existence takového prostředí (média, z lat. medius "prostřední") mezi nimi, jež by tento styk umožňovalo, jako je vzduch, různá technická spojení zařízení a elektrické vedení (popřípadě jev šíření elektromagnetických vln vzduchoprázdným prostorem), uchovatelnost písemných záznamů v čase a jejich prostorová přemístitelnost aj.;

4) Je-li k dispozici sdělení (fr. a angl. message), tj. taková jistým způsobem vybraná a uspořádaná informace, jež je schopná zakódování do vnímatelné a rozlišitelné podoby;

5) Je-li k dispozici kód (přes fr. z lat. cōdex "zápis"), tj. množina symbolů a pravidel jejich užívání, jimiž se sdělení převádí do podoby schopné přenosu v daném kanálu, a je-li tento kód zcela nebo aspoň z podstatné části společný původci i adresátovi; prvky kódu jsou například hlásky, písmena, znaky Morseovy abecedy, slova, gramatická pravidla; převodu sdělení původcem do zakódované podoby (signálu) se říká zkódování; opačným procesem, probíhajícímu u příjemce, tj. rekonstruování sdělení z podoby zakódované do signálu, se říká dekódování. (Viz též oddíl 2.2.)

6) existuje-li nějaký víceméně vymezený předmět komunikace (její téma);

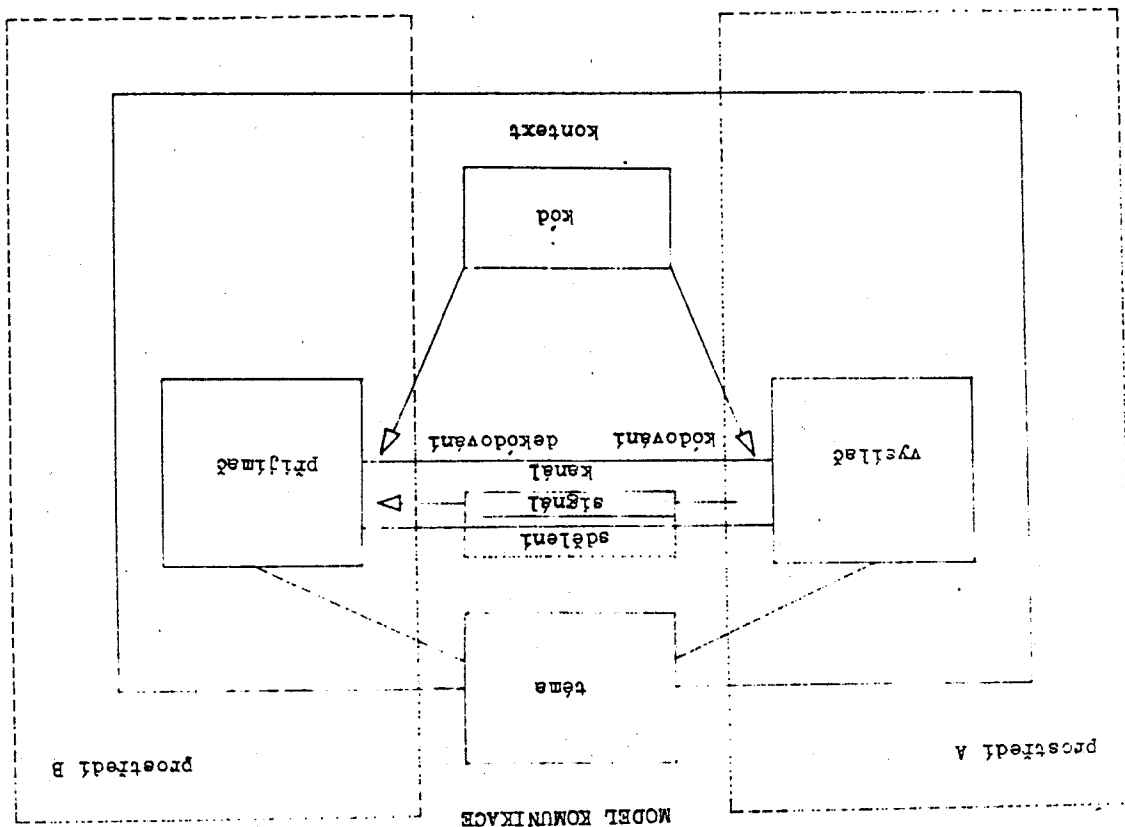
7) Je-li dán nějaký kontext společný původci a adresátovi, z něhož lze vybrat daný předmět komunikace a s nímž původce počítá; kontext lze rozdělit na kontext jazykový, tj. ty souvislosti, které vyplývají z textu samotného, tedy z toho, co už bylo řečeno nebo napsáno předtím, a z toho, co bude řečeno nebo napsáno potom (univerzum textu, "svět textu"), a kontext mimojazykový neboli konsituaci, tj. soubor všech fyzických, psychologických i společenských podmínek společných účastníkům komunikace v komunikativní situaci (patří sem tedy i znalost světa, jež se někdy označuje jako encyklopedická informace).

Komunikativní akt je v principu jednosměrný proces směřující od původce k příjemci, nicméně je třeba brát v úvahu, že pohled na jeden a týž komunikativní akt z hlediska původce a příjemce je podstatně různý, a to například jak co do množství, tak i co do druhu informace přenášené signálem. Původce má jistý sdělovací záměr (intenci) a podle něho vybírá z jistého množství alternativních informací své sdělení, které kóduje do signálu. V tomto smyslu (tedy z hlediska přijímatele záměru) je signál komunikativní. Naproti tomu je signál pro příjemce informativní do té míry, nakolik mu umožňuje, aby si byl díky přijatému signálu vědom něčeho, čeho si nebyl vědom před přijetím signálu. Informativní složka se nerovná komunikativní složce, neboť příjemce nemusí být schopen dekódovat ze signálu všechnu tu informaci, kterou do ní původce zakódoval nebo zamýšlel zakódovat. Na druhé straně může příjemce ze signálu dekódovat více informace, než původce zamýšlel do signálu zakódovat; jde tu především o bezděčnou informaci o původci, jeho náladě, upřímnosti, původu a kondici zakódovanou v intencii, barvě hlasu a jiných paralingvistických prostředcích, dále informaci o vzdělání, informovanosti a inteligenci původce logicky vyvozenou ze sdělení, informaci vyplývající z volby útvaru jazyka, dialektu, lexikálních a gramatických prostředků apod.

Někdy je při komunikaci nutno dělat rozdíl mezi příjemcem a adresátem. Za příjemce pak považujeme každého, třeba i nahodilého jednotlivce, jímž byl daný signál zachycen a dekodován, za adresáta pouze toho jednotlivce, jehož si mluvčí za příjemce svého komunikátu záměrně vybral. U signálů s apelovou a kon-
takovou funkcí bývá adresát často výslovně jmenován.

1.4. Funkce jazyka

Různorodost jazykových projevů je způsobena ⁽¹⁾ jejich různým obsahem a různými možnostmi jeho formálního vyjádření, ⁽²⁾ různými podmínkami, v nichž vznikají ⁽³⁾ různými funkcemi, které mají plnit. Analyzujeme-li jazykovou komunikaci důkladněji, nemůžeme si nevsimnout, jak se tyto tři činitele navzájem doplňují a prolínají. Zastavíme se nyní u souhrny posledních dvou faktorů. Stejně jako jsou podmínky vzniku jednotlivých mluvnických aktů velice složité a jejich komplex je jedinečný a neopakovatelný v každém jednotlivém případě, tak jsou nesčetné i funkce jednotlivých mluvnických komunikativních aktů, pokud bychom brali v úvahu a zkoumali do všech detailů skutečně všechny záměry a cíle jejich původců. Avšak stejně jako je možno zjistit a izolovat několik nejnezbytnějších a podstatných podmínek komunikace, tak je také možno uvažovat o základních a nejpodstatnějších funkcích jazyka. Chceme-li vyčlenit tyto elementární funkce, musíme vyjít z nějakých univerzálních a invariantních činitelů jazykové komunikace, které by nám poskytl pevné východisko. Jednou z možností je vyjít při klasifikaci jazykových funkcí právě z těch několika nezbytných podmínek realizace komunikativních aktů, o nichž jsme hovořili v předcházejícím oddíle. Oněch sedm činitelů je ovšem v komunikaci vždy přítomno, avšak není stejná míra, s jakou si účastníci tyto činitele uvědomují, a hlavně jakou váhu jim v daném mluvnickém aktu přiřkládají, nakolik se na ně funkčně zaměřují. Podle toho, na kterou základní okolnost je v komunikaci soustředěna dominantní pozornost, lze pak provést toto rozdělení.

V naší kultuře se považuje za neutrální takový typ jazykové komunikace, při níž původce bere hlavní zřetel na jistý předmět komunikace (téma), jež vybírá z širšího, zejména mimojazykového kontextu nejrozumnějších jevů a souvislostí. V mluvním aktu se pak ponejvíce soustřeďuje na jevy, které leží mimo rámec přítomné komunikativní situace, a o tomto předmětu podává zprávu příjemci. Tím mluvčí hodlá především doplnit nebo opravit příjemcovu znalost společného širokého kontextu, tento kontext komentuje a rozvíjí a příjemce s vlastním kontextem seznamuje a zapojuje jej do něho. Tato funkce bývá označována jako referenční (z lat. refero "podávám zprávu", "vyprávím"; referi "vztahovati se k němu", "týká se něčeho"), jindy jako funkce referenční (z lat. refero "podávám zprávu", "vyprávím"; referi "vztahovati se k němu", "týká se něčeho"), jindy jako funkce referenční (z lat. refero "podávám zprávu", "vyprávím"; referi "vztahovati se k němu", "týká se něčeho"), jindy jako funkce referenční (z lat. refero "podávám zprávu", "vyprávím"; referi "vztahovati se k němu", "týká se něčeho").

To, nač se jazykovými prostředky odkazuje, je v tomto případě opravdu pouze reprezentace jazykové prostředky to, čeho se týká, opravdu jen zastupují, symbolizují. Je tedy referenční funkce povahy čistě symbolické, reprezentativní, na rozdíl od některých funkcí dalších. Výrazovými prostředky, jichž se v této funkci nejčastěji používá, jsou prostředky neutrální, bezpříznakové: věta oznamovací, sloveso v indikativu, klesavá koncová intonace (konkluzivní kadence). Příkladem užití jazyka v této funkci mohou být nejrozumnější vyprávění, věcná sdělení, texty povahy administrativní, technické, vědecky odborné apod. Referenční funkce převládá dnes u psané podoby jazyka. V mluveném jazyce je převažující hlavně v intelektualizovaných užitích jazyka (např. u odborných výkladů, přednášek, ve školní výuce apod.).

Lidé velmi často komunikují v situacích, kdy jejich citový stav není rovnovážný, kdy projevují svou náklonnost nebo libost, popřípadě odpor nebo nelibost, obecně řečeno svůj citový postoj vzhledem k adresátovi nebo k předmětu promluvy.

x) Termín "ikonický" nemá v této souvislosti mnoho společného s tím významem, o němž jsme mluvili při třídění znaků v odd. 1.1.

V jazykovém projevu pak vystupuje do popředí hledisko mluvčího, komunikace se stává jedním z výrazů jeho citových stavů, nálad a hodnocení, mluvčí záměrně nebo bezděčně sděluje něco o sobě, o svém stanovisku. Jazyk tu má pak funkci expresivní, z lat. exprimo-expressum "vyjadřuji", emotivní, z lat. emoveo - emotum "otřásem", "rozvířuji", "rozrušuji". V krajním případě mluvčí dokonce ztrácí ze zřetel i adresáta a jeho jazykový projev se stává verbálním (tj. jazykovým) ekvivalentem spontánního neverbálního expresivního chování. Z hlediska mluvčího pak takové projevy postrádají komunikativní cíl, z hlediska adresáta jsou to ovšem normální sdělení, a to o mluvčím samotném (jsou informativní). Kladné a záporné citové stavy se tedy mohou u člověka projevat navenek nejen začervenaním, smíchem, pláčem, bouchnutím do stolu apod., nýbrž i použitím jazykových prostředků (srov. Ach ne! Sláva! To je strašné! To by tak ještě scházelo!). Je-li jazyka užito v této funkci, ustupuje do pozadí i reprezentativní povaha jazykových prostředků, neboť ony pak fungují jako vokální ekvivalenty ne vokálních gest (např. bouchnutí do stolu) a příznaků (např. začervenaní). Vokální a ne vokální expresivní gesta se v komunikaci obvykle navzájem doprovázejí. Protože symbolická (reprezentativní) stránka je u expresivní komunikace víceméně v pozadí, mluví se někdy o této funkci jako o jedné z funkcí presymbolických (tj. předsymbolických). Považuje se totiž za vývojově starší než je funkce reprezentativní - symbolická. V emotivních jazykových projevech se stávají velmi důležitými ty výrazové prostředky presymbolické povahy, které mají univerzálnější charakter než prostředky slovníkové a mluvnické. Jsou to především prostředky zvukové jako emfatická kvantita (Bože!), zvolací intonace (Já se na to vykašlu!), varovací intonace (Já jsem tě varoval!), podívací intonace (No toto!), barva hlasu (Ma se už nevrátí!), pravidl pochmurné, síla hlasu (Benátky - to je něco!), tempo řeči a pauzy (Tohle se ti ne-vy-ple-tí!). Vedle toho ovšem v jazyce existují i speciální skupiny slovníkových prostředků, např. expresivní citoslovce (Au! Fuji! Já!) i slova jiných slovních druhů s výraznou afek-

tivní složkou významu (hřup, fňukat, libezný), prostředky sémantické (např. expresivní přenášení významu, srov. venkovský balík, hvězda našeho sportu) a prostředky gramatické (např. transpozice gramatických prostředků do expresivní funkce, srov. Ty kluku užatá!). Velmi často je nesena expresivní funkční sílčka jazykového projevu jen prostředky presymbolickými. Bývá pak nezdůležitá méně důležitá to, co se říká, a důležitější to, jak se to říká. Malé děti a citliví lidé dovedou z tohoto důvodu často velmi přesně postihnout citovou atmosféru i takových jazykových projevů, jejichž věcnému obsahu třeba ani nerozumějí.

3. V praktické komunikaci se často užívá různých výzev, příkazů, rozkazů, rad, přání, svolení, upozornění, varování, zákazů a otázek. Všem těmto typům řečových aktů je společné zaměření na adresáta, snaha nějak ho aktivizovat. Ve všech případech má mluvčí záměr dosáhnout u adresáta jisté reakce; tato reakce může být zaujetí nějakého postoje, nějaké chování či jednání, a to nejazykové i jazykové. (Otázky jsou pak vlastně výzvami k jazykové reakci.) Jestliže se tedy jisté jazykové projevy zaměřují především na adresáta, říkáme, že mají funkci výzvu (apelo), apelační, direktivní - z lat. dirigō - directum "zaměřit k němu", konativní - z lat. cōnō, cōnātus sm "usiluji o něco" -, excitativní - z lat. excitō "ponoukám", "povzbuzuji" -, operativní - z lat. operor "pracuji", "jsem zaměstnán"). Rovněž tato funkce je zřejmě starobylá a podobně jako u funkce předešlé je pro ni charakteristické hojné využívání presymbolických prostředků. V našem jazyce jsou pro tuto funkci specializovány i jisté strukturní prostředky gramatické, hlavně imperativ, zčásti i vokativ, a různé typy tázacích vět. (Srov. Dej to sem! Nechoď tam! Kam jdeš, Jendo? Tatinku, vrať se, prosím tě, brzy!) I jazykové projevy s funkcí výzvy jsou často doprovázeny neverbálními výzovými gesty. Například varování Pozor! je ekvivalentní gestu se vztyčenou rukou nebo ukazovákem a bývá jím často doprovázeno. Podobně je tomu s rozkazem Veni!, který je ekvivalentní

gestu s rukou napřáženou směrem ke dříve; bez tohoto gesta se ho používá zřídka. V obojím případě je zřetelný emfatický důraz, tj. nadprůměrné zesílení a zvýšení hlasu, a používá se i zvolací intonace.

V lingvistice se pro tyto první tři funkce jazyka tradičně užívá německých termínů, které zavedl rakouský psycholog Karl Bühler (1979-1963): Darstellung "zobrazení", Kundgabe "projev", popř. Ausdruck "výraz", Appell "výzva" (z lat. appellō "oslovuji", "vyzývám"). Přidávaj se ke společnosti s Jakobsonem

4. Jazyka se někdy používá k navázání kontaktu mezi účastníky komunikačního aktu, popřípadě k jeho udržení, posílení a ukončení. Pozornost je tedy zaměřena na komunikační kanál a říká se jí funkce kontaktní nebo funkce fatické. Anglický termín "phatic communion" byl zaveden polským antropologem a sociologem Bronisławem Malinowskim (1884-1942) a byl definován jako "typ řeči, při níž jsou jednotlivci vazby [mezi lidmi] vytvářeny pouhou výměnou slov". (Adjektivum fatický je z řec. fatis "řeč", "hovor" a to opět souvisí se slovesem fēmī "mluvit".) Dobře se dá poznat nejazykový ekvivalent této funkce lidské řeči v kontaktních prostředcích zvířat. Je snadné pochopit funkční analogii například mezi chováním skupiny houbáčů s hustým lese, kteří na sebe povolávají, aby se jeden druhému neztratili, a štěbetáním vrbáčů v koruně stromu. Podobně má kontaktní funkci kvokání kvočny a pípání kuřat, ale také pach, který vydává v úle včeli královna a jímž sjednocuje roj. Lidé často mluví, aniž chtějí něco určitého říci nebo aniž mají co říci. Informativní, výrazová i výzbová hodnota pozdravů, hovorů o počasí nebo známých, společenských konverzací a většiny slavnostních a formálních veřejných projevů je malá nebo téměř zanedbatelná. Někdy je účelem jazykových projevů jediné zadržet trapnému mlčení. I v této funkci se uplatňují přesymbolické prostředky. Například intonace, síla a barva hlasu v konvenční frázi Jak se máte? může adresátovi prozradit leccos o náladě mluvčího a o vyhlídkách na další komunikaci. Jindy bývá cílem jazykových projevů vyjádřit a potvrdit sounáleži-

toast, popřípadě hierarchické vztahy v jisté skupině lidí v kon-
taktu. Toto společenské poselství jazykových projevů je patrné
při skandování hesel, opakování formule slibu nebo přísahy nebo
v rituálním jazyce, jehož používá kněz při bohoslužbě. Zejména
v posledním případě je nápadné, jak málo záleží na obsahu ja-
zykového projevu: některé církve totiž používají v náboženském
rituálu cizího a většinou již mrtvého jazyka, který je srozu-
mitelný jen nepatrně menšíně adresátů (srov. uctívání latiny,
staroslověnský, hebrejštiny a sanskrtu jako příklady z kul-
turních okruhů nám bližších). Fatickou funkcí plní také bez-
obsažné jazykové projevy při prověřování činnosti spojovacích
kanálů (např. Haló! Jedna, dvě, tři, čtyři, ..., slyšíte mne?).
V gramatickém systému našeho jazyka je pro fatickou funkci spe-
cializován vokativ. V každém jazyce se ovšem vytváří jisté
množství ustálených kontaktních formulí (např. Dobrý den,
Vážený přítomní, dámy a pánové! Děkuji. - Není zač. Víš co?
Poslyš, ... Rozumiš? Víš? Ano? To je vše. Děkuji za pozornost.
Se soudružským pozdravem ...).

Je-li pozornost původce a adresáta úmyslně nebo neúmys-
lně zaměřována na sdělení samo o sobě jakožto na výběr a
uspořádání informace a na formu sdělení (opět tedy hlavně na
to, jak se co říká, méně na to, co se říká) i její
estetický účín kladný či záporný (tedy jak se daná forma líbí
nebo nelíbí), jde o funkci estetickou (poetickou, básnickou)
(z řec. adj. aisthētikos od slovesa aisthanomai "vnímat").
Takovou funkci mají nejen jazykové projevy, jejichž původce
zamýšlel, aby působily na adresáta esteticky, nýbrž i projevy,
u nichž jde o zcela nezamýšlený účín - a pak ovšem má projev
estetickou funkci až pro adresáta (srov. např. zvukové libé
uspořádání hlásek v reklamním nápisu Dokonalá dámská polobot-
ka). Estetická funkce je latentně všudypřítomná, do popředí
vystupuje zejména v poezii a některých typech prózy. U jistých
uměleckých směrů může být estetická funkce dokonce jedinou
funkcí uměleckých textů (je to pak tzv. čistá poezie). Vyjad-
řovateli této funkce jsou jak prostředky jazykové formy, tak
i prostředky významové výstavby textu. Esteticky mohou napří-

klad působit v oblasti formy jistá rytmická uspořádání zvuko-
vých složek textu (více méně pravidelné střídání slovních nebo
větých přízvuků, délek, rýmů, skupin o stejném počtu slabik).
Esteticky může být motivován výběr kombinací hlásek a jejich
opakování v jazykovém projevu, čímž se pak dosahuje jakési
zvukové instrumentace textu (eufonie a kakofonie). Krajním pří-
padem jsou například některé verše Konstantina Bieble, srov.
Spí myřty s mírnými listky i mírnými stíny / spala stará zahr-
da jas jasan v enách / rybíz vybízí rty Filipíny / a tráva
vstávala zrána na hřebáčích). Opakování různých kombinací
týchž hlásek dokládá verš Hlaváčkův a hlas jejich vychrtlý
chvíle zimou se chvěl. Příklad na opakování celých slov je
opět z Hlaváčka: Býl deštivý soumrak - a vítr se za řekou
bál, / a světla se bála a báli se nemocní psi, / již bojácně,
štěkali chvílemi z rozmoklých skal, / oh - báli se od věera,
báli se do prázdných vsí. Poslední citát svědčí jasné o tom,
že mezi formálním uspořádáním textu a významovou výstavbou
může být záměrná souvztažnost. Jistě také není náhoda, že v
prvních čtrnácti verších Máchova Máje jsou nejčastějšími hlás-
kami ě, á (24 výskyty), í (31 výskyt), z (17 výskyt), tedy
hlásky tvořící základ slova lásky. Analogickým a známým este-
tickým postupem je volba různých synonymních slov a gramatic-
kých prostředků. Rovněž významová výstavba sdělení má svou
estetickou účinnost; z těchto důvodů mohou být aktualizovány
(ozvláštněny) významy slov tím, že se dostanou do nových, ne-
obvyklých a neotřelých spojení. Příklady poskytuje tento text
Nezvalův: Báseň: Zářačný pták, papoušek na motocyklu. Směš-
ný, prohnaný a zářačný. Věc jako mýdlo, perletový nůž či
aeroplán. Analogií eufonických opakování formálních jazyko-
vých jednotek může být v plánu významovém opakování a střídání
sémantických figur. Známým příkladem je řetěz oxymor (neslu-
čitelných spojení) z Máchova Máje: Dávná severní zář, vyhaslé
světlo a ní, / Zbortané harfy tón, ztrhané struny zvuk, / Za-
šlého věku děj, umřelé hvězdý svit, / Zašlé bludice pouť, mrtvé
milenky cit, / Zapomenutý hrob, věčnosti skleslý byt, / Vyhlasle
ohně kouř, slitého zvonu hlas, / Mrtvé labutě zpěr, ztracený

lidstva ráj./ To dětinský můj věk. (Tento citát je zároveň ukázkou záměrného opakování a kombinování jistých hlásek, hláskových a rytmických skupin i gramatických konstrukcí.)

6. Z hlediska ostatních živočichů má člověk jednu neobvyklou schopnost: dovede komunikovat o své vlastní komunikaci. Dost často si můžeme všimnout, že lidé používají jazyka k tomu, aby mluvili a psali o svém mluvení a psaní (ať už s pomocí prostředků jednoho kódu o jiném kódu, nebo jedním kódem o toméž kódu). Takový jazyk o jazyce se nazývá metajazyk a funkce jazyka v jazykových projevech zaměřených na kód se pak říká funkce metajazykové (z řec. adv., předl. a předp. meta s významy "za něčím", "po něčem", "s něčím"). Tuto funkci má například text našeho skriptu, každé gramatiky, slovníku nebo jiné lingvistické práce, filologická interpretace literárního díla, jazyková recenze překladu, rozhovor o řečnických schopnostech jistého politika, slovní výhled matematických nebo logických symbolů a formulí, vysvětlení dopravních značek, legenda symbolů na technickém výkresu, mapě, plánu apod. Metajazyková funkce ovšem vystupuje do popředí i v běžných hovorových projevech, ptají-li se lidé na významy slov a žádají-li si bližší vysvětlení nerozumitelných výrazů a konstrukcí. Býváme toho svědky, zejména hovoří-li spolu příslušníci různých generací, učí-li se děti mluvit, komunikují-li mezi sebou příslušníci různých zájmových nebo profesionalních okruhů, popřípadě lidé ze vzdálenějších nářečních oblastí a příslušníci různých jazykových společenství. Příkladem je tento fragment rozhovoru zachyceného v Brně: A: V mojem focu byla tehda vo hoknu šmitera. - B: Co to povídáš? - A: No, že jato v mojem oboru byla vo práci nóze. Teď již snadno pochopíme, proč se v lingvistických pracích nedá vystačit pouze s jedním typem písma. Graficky je v nich totiž nutno rozlišit metajazyk od jazyka, o němž autor píše. Příklady, které ovšem skutečný popisovaný jazyk-objekt pouze doplňují, se proto tisknou kurzívou nebo tučně, popřípadě se podtrhují.

V praxi bychom stěží našli jazykový projev, který by plnil jen jednu jedinou funkci a žádnou jinou současně. Je sice pravda, že jazyková struktura projevu závisí především na funkci dominantní, nicméně různé promluvy se od sebe liší i víceméně svéráznou a procelivou hierarchií ostatních funkcí, které jsou vždy latentně přítomny a k nimž se musí při lingvistické analýze přihlížet. Hierarchie funkcí nemusí být stálá ani v případě jednoho a téhož textu - může být jiná z hlediska původu a jiná z hlediska různých příjemců. Tato okolnost pak spolupůsobí při různé interpretaci stejného jazykového projevu. Zdrojem různorodosti textů tedy nejsou jen jejich rozmanité funkce, jak jsme uvedli na začátku kapitoly, nýbrž i různá hierarchie různých funkcí v rámci téhož jazykového projevu.

7. Máme-li se zmínit o všech významných funkcích lidského jazyka, nemůžeme zůstat u jeho mezilidských komunikativních užití. Jazyk je totiž také a v neposlední řadě jakýmsi vnitřním komunikačním prostředkem každého lidského jedince. Veškeré vyšší formy lidského myšlení, zejména tzv. diskurzivní (pojmové) myšlení, uskutečňují se převážně skrze jazyk, obyčejně jazyk mateřský. Jazyk dává myšlenkovým procesům určitou konkrétní podobu a konečně činí zjevnými i jejich výsledky. V intelektuální oblasti probíhají všechny funkce lidského duševního života především prostřednictvím jazyka, neboť uspořádání a usouvztažení vjemů, představ i vzpomínek je dáno a do jisté míry a v jistém smyslu i předurčeno kategoriemi jazykovými. Tato problematika je různými lingvistickými, psychologickými i filozofickými směry chápána a vysvětlována velmi různě. Nezřídka se v moderní jazykovědě chápá poměr jazyka, myšlení a světa tak, že svět - sám o sobě nerozčleněný, plynulý kontinuum - členíme si soustavou myšlenkových kategorií, jež odpovídají struktuře jazyka. I de Saussure se domníval, že každý jazyk vtiskuje specifickou formu apriorně nediferencované subretné spektrum v různých jazycích různě.) Toto hledisko má svůj filozofický protějšek v učení německého idealistického filozofa Wilhelma von Humboldta (1767-1835) a jeho pokračovatelů.

Nemůžeme ovšem přistoupit na krajně deterministické stanovisko, že náš způsob vnímání a klasifikování světa byl úplně podmíněn strukturou mateřského jazyka (že by tedy například Čínem myslél úplně jinak než Čech, protože jeho jazyk má podstatně odlišnou strukturu), avšak zajiště musíme přiznat, že jednotlivé jazyky jsou strukturálně do jisté větší nebo menší míry izomorfní se strukturou kultury daného jazykového společenství, tj. jejich jazyková struktura v mnoha aspektech formálně odpovídá struktuře kultury tohoto společenství, jejíž významnou součástí jsou právě jisté kategorie a formy myšlení. V současné době naproti tomu sílí mezi lingvisty a psychology názor, že se jazyky navzájem liší hlavně tzv. poznávací strukturou, tj. těmi gramatickými a lexikálními jevy, které jsou lingvistovi v jazycích dány jako bezprostřední empirická fakta. Takzvané poznávací struktury jazyků - to, co odhalujeme v hlubších vrstvách gramatiky a slovníku lingvistickou analýzou a abstrakcí - jsou prý univerzální. Také gramatiky přirozených jazyků jsou komplikované a rozrůzněné hlavně v oblasti povrchových struktur, ve větší hloubce není rozmanitost gramatik a jejich složitost ani zdaleka tak velká. Taková představa o jazyce odpovídá hypotéze, že myšlenkové operace člověka mají univerzální charakter. Předchůdci této koncepce vztahu jazyka a myšlení jsou nepochybně francouzští racionalisté školy v Port Royal (por. rwa"jall ze 17. století. Nejvýznamnějším současným zastán- cem tohoto směru je americký lingvista Noam Chomsky [tj. smaki] ("1928) a psycholog George A. Miller (mile) ("1920).

Psychologická bádání nás rovněž přesvědčují o tom, že lidská paměť, která co do kapacity a přenosnosti mnohonásobně převyšuje pamětní schopnosti ostatních živočichů a vyspělou nervovou soustavou a která nebyla doposud zdaleka dostižena ani těmi nejdokonalejšími elektronickými počítači, vděčí za své znamenité vlastnosti právě okolnosti, že se do ní ukládají informace o všem, co je pro lidský intelekt závažné, v jazykové podobě; jinými slovy, informace je v lidské mysli zakódovaná s pomocí jazykových znaků a jazykové struktury. Z tohoto hlediska je jisté plně oprávněné, mluví-li se o speciální mentální funkci

ci. (z lat. mentalis "myšlenkový" od mēns "duše", "mysl", "rozum") jazyka, popřípadě o jazykové myšlení.

1.5. Jazyk - parole

Z našich dosavadních úvah o jazyce už dost zřetelně vyplývá, že by bylo jednostranné a naivní vidět v jazyce pouze tu činnost jednotlivých lidí, kterou provozují, když mluví nebo píší, popřípadě jen to, co je výsledkem této činnosti - mluvené a psané texty uchované například v paměti nebo na papíře. Jistěže jazyk je také tato činnost (řec. enérgeia "konání"), popřípadě její objektivní výsledek (řec. érgon "dílo"). Tato aktivita má ovšem výraznou složku nadindividuální, kolektivní, protože jazyk slouží hlavně a primárně k tomu, aby se lidská individua dorozumívala mezi sebou. Nadindividuální podstata jazyka tedy vyplývá z této mezilidské komunikační funkce, je předpokladem individuální řečové aktivity a umožňuje ji. Proto jsme v kapitole 1.3 použili pro jazykové prostředky termínu "kód" a postulovali jsme pro úspěšný průběh komunikace složitou znalost tohoto kódu u původce i adresáta. Tuto dvojitou povahu jazyka - sociální a individuální - zdůraznil jako základní princip fungování lidského jazyka Ferdinand de Saussure. Za podstatné v jazyce považuje ono kolektivní, onen soubor strukturně uspořádaných kódových jednotek a pravidel jejich používání, jež tvoří velmi důmyslně skloubený systém. Proti tomu postavil individuální a částečné realizace tohoto systému v jazykových projevech jednotlivých lidských individuí. Tyto individuální a konkrétní realizace kolektivního a abstraktního jazykového systému přibírají v individuálních prolivech mnoho nahodilých prvků a nezdánlivě dokonce deformovaných, nespávanými a neuplnými realizacemi daného jazykového systému. Není totiž možné ani nutné, aby jednotlivec zvládl celý jazykový systém do všech podrobností; nadto jednotliví uživatelé jazyka díky nepříznivým podmínkám při komunikaci nebyvají vždy s to náležitě realizovat ani to, co by realizovat chtěli nebo mohli.

Toto de Saussurovo pojetí jazyka jako dvou výrazně odlišných, avšak navzájem se podmínujících dimenzí nesmírně ovlivnilo nejen celou moderní jazykovědu, nýbrž i některé další společenské vědní disciplíny, zejména sémiologii, sociální antropologii a filozofii (viz také oddíl 2.1 a 2.2). Z tohoto důvodu se běžně užívá pro kolektivní systémovou stránku jazyka de Saussurova francouzského termínu "langue", pro individuální stránku termínu "parole", aby se předešlo možným terminologickým nedorozuměním. V různých jazycích světa se pro jazykové jevy užívá obvykle rovněž několika názvů, jejich významová diference nebyvá však v běžném užiti dostatečně jednoznačná. Srovn. například vedle francouzských slov langue - parole - langage anglické výrazy language - speech, německé Sprache - Sprechen, české jazyk - mluva, ruské язык - речь, latinské lingua - sermo, čínské yüén - huà - wén.

Co tedy znamenají u de Saussura tyto francouzské termíny?

1) langue [lãe] je systém abstraktních jednotek, z nichž každá má v systému svou platnost, hodnotu (fr. valeur [va'lø:r]), jež je dána vztahy k ostatním jednotkám systému. Langue - systém jazykových znaků - je vzhledem k vyjadřovaným významům ("označovanému") v podstatě libovolný (arbitrární, nemotivovaný), o čemž svědčí mimo jiné i existence různých jazyků. Sjejně sdělení se totiž vyjadřují v různých jazycích formálními prostředky obvykle zcela odlišnými. Pro příslušníky téhož jazykového společenství je však tento systém závazný. Je kolektivním majetkem všech příslušníků společenství. Vzájemné dorozumění je možné právě pro pružnou stabilitu jazykového systému, danou jeho závazností. Pro větší názornost ujmeme oblíbeného de Saussurova přirovnání. Jazyk je podle něho autonomní společenský útvar a dá se přirovnat ke hře v šachy; i ta má svá pravidla a specifické hodnoty figur. Právě tato pravidla a hodnoty, jež se musejí hráči naučit a jež musí být známy a společné všem, kdo chtějí hrát, to je langue šachové hry.

2) parole [pa'rol] je aktuální realizace langue v nějaké hmotné podobě (zvukové, grafické nebo jiné) v konkrétních situacích.

Výsledkem této realizace jsou konkrétní jazykové projevy (promluvy, texty). Oblast parolových jevů je pak do jisté míry věc individuální. Jazykový systém se realizuje ovšem jediné akce parole a je v něm podroben individuálním tlakům každého z příslušníků jazykového společenství. Potřeba dorozumění však nepřípouští větších vypořádání z jazykového systému. Individuální odchylky působí často v protichůdných směrech a vzájemně se ruší. Nicméně i tak dochází v každé generaci k neustálým, byť jen nepatrným a pozvolným změnám v systému jazyka (tj. v langue). Každá zmäna v jazyce však vychází ze změn v řeči (v parole). Rozvineme-li dále Saussurovo přirovnání, parole šachové hry budou konkrétní šachové partie dvojic určitých žijících hráčů na hmotných šachovnicích s hmotnými figurkami, hrané ovšem podle závazných pravidel.

De Saussure kladé důraz na to, že langue (z lat. substantia "podstata"), v níž se jazykový systém realizuje (analogy pak materiál, z něhož jsou vyrobeny figurky a šachovnice), není pro jazyk (hru) rozhodující; důležitá je langue, tj. systém vztahů mezi jednotkami jazyka a jejich hodnot (analogicky pravidla hry a hodnoty figur). Jinou názornou analogií, ovšem také zjednodušující a částečnou, může být přirovnání jazyka k měně. I peníze jsou společenskou institucí, jejíž jednotky (mince, bankovky) mají jistou platnost ve vztahu ke zboží, které se za ně dá koupit, a zároveň jsou ve vzájemných vztazích podle své hodnoty ("drobné" a "velké" peníze). Rovněž u nich nezáleží na materiálu, z něhož jsou zhotoveny (zlato, stříbro, měď, papír, mušle atd.), nýbrž na systému vztahů.

Poměr mezi langue a parole je jasně dialektický. Parole je možné jediné jako realizace langue. Langue zase neexistuje bez své realizace - parole. Jednotlivec ovšem realizuje svými promluvami jenom část jazyka; jazyk v úplnosti existuje pouze ve vědomí masy mluvčích, příslušníků jazykového společenství. Z širšího historického hlediska parolové změny předcházejí změnám v jazykovém systému a způsobují je; také z hlediska vývoje individua (ontogeneticky) mluva předchází jazyku,

neboť člověk se učí jazyku hlavně asi napodobováním mluvy svého okolí.

Pojetí jazykových jevů ve dvou dimenzích - langue a parole - pomohlo moderním lingvistům jasněji si vymezit úkoly a cíle bádání. Prvořadým cílem jazykovědy je ovšem poznání systému jazyka - langue. Aby tohoto cíle mohlo být dosaženo, musejí jazykovědci vycházet z dostatečně širokého a reprezentativního výběru textů daného jazyka (tedy z parole) a odhalovat v tomto materiálu systém jazyka, jehož jsou texty dílčími realizacemi, zároveň ovšem musejí introspektivně zkoumat své vlastní individuální povědomí o systému mateřského jazyka a svou intuíci konfrontovat se závěry, které vyvodili z analýzy materiálu. To je například předmět bádání v oblasti fonologie a gramatiky. Na druhé straně je cílem jazykovědy prozkoumat, jakým způsobem se jazykový systém realizuje v konkrétních jazykových projevech. To je zase směr postupu, se kterým se setkáváme například v pracích syntaktických.

De Saussurovy termíny se v lingvistických pracích obyčejně nepřekládají (a jako citátová slova jsou v češtině nesklonné). Pokud pro ně volíme překladové ekvivalenty, užíváme pro termín "langue" ekvivalentů "jazyk", "jazykový systém" nebo "jazykový kód" a pro termín "parole" ekvivalentů "mluva", "řeč" nebo "text". Pro komplexní jazykovou realitu ve smyslu schopnosti používat jistého systému znaků k dorozumívání a myšlení používal de Saussure termínu langage [lã̃ʒa:ʒ], tedy langage = langue + parole. Saussurovské dvojici langue - parole jsou blízké současné termíny competence - performance, zavedené do lingvistiky pracemi amerického lingvisty Noama Chomského. Competence [ˈkɒmpɪtəns] pak znamená schopnost používat jednotek a gramatických pravidel vlastního jazyka u mluvení k vytváření gramaticky správných a smysluplných vět, u poslouchání jejich správnému porozumění. Performance [ˈpɜ:fɔ:məns] je aktuální užití těchto jednotek podle gramatických pravidel jazyka v konkrétních komunikačních situacích. (Anglické slovo competence znamená "dostatečná schopnost", performance "provedení", "výkon".)

1.6. Systém v jazyce

Už v předcházejících oddílech jsme se několikrát setkali s ústřední myšlenkou de Saussurovy teorie jazyka, s myšlenkou, že jazykové jevy mají systémový charakter, že každý jazyk je strukturálně uspořádaný celek (srov. zejména oddíly 1.1 a 1.5).

Systém (z řec. συστήμα "celek složený dohromady z více částí") se zde obecně rozumí celek skládající se z více jednotek, jež jsou navzájem spjatý jistými vztahy. Každá jednotka je pak v systému jednoznačně určena souborem oněch vztahů, kterými je spjata s ostatními jednotkami daného celku. Množina jednotek, jež jsou součástí celku, se nazývá jednotek (ze stř.-lat. inventarium "seznam"), množinu vztahů mezi jednotkami celku pak nazýváme strukturou (z lat. structura "způsob stavby", "stavba").

Systémové pojetí jazyka se stalo v posausurovské lingvistice naprosto převládající koncepcí jazyka. Jak si však takový jazykový systém představit a jakým způsobem ho popsat, není jednoznačné. Každý lingvistický směr má totiž svou specifickou koncepci jazykového systému, s jejíž pomocí chce vysvětlit vlastnosti a souvislosti empiricky pozorovaných jazykových jevů v různých přirozených jazycích, popřípadě s pomocí své koncepcce chce ukázat, co je v různých jazykových systémech univerzální, co je vlastní struktuře jazyka jako obecně lidského fenoménu. Nedá se předeem říci, že by nutně musela existovat jedna nejlepší nebo dokonce absolutně správná teorie jazykového systému. Tatož empirická jazyková fakta mohou být uspokojivě a úspěšně vysvětlena i několika teoriemi jazykového systému zároveň. Pokusíme se v hrubých rysech načrtnout představu o jazykovém systému, jak se ustálila v lingvistických pracích tzv. pražské školy.

Ze saussurovského chápání jazykového znaku jsme už dříve (v odd. 1.1) vyvodili, že jazyk si představujeme jako souhrn dvou základních jazykových plánů: výrazového a významového.

Abychom byli s to pochopit fungování jazyka a také ho úspěšně popsat, musíme počítat s dalším hierarchickým členěním těchto dvou základních rovin. Jazyk se pak pozorovateli jeví jako systém systémů.

Plán výrazový má v tomto pojetí dále ještě dvojí členění, neboli členění ve dvou rovinách (úrovňích); jedno členění probíhá v nižší rovině vzájemně rozlišitelných jednotek zvukových, které nemají jiné funkce než kombinovat se v jednotky rovin vyšších a manifestovat rozlišnost jejich formy, jež zase odpovídá rozdílu ve významu; této rovině se říká fonologická. Druhé členění vidíme v rovinách jednotek vyšších, jejichž charakteristickou vlastností je, že vyjadřují význam: je to tedy úroveň slov (morfologická) a úroveň věty (syntaktická). Podobně jako můžeme nekonečnou množinu přirozených čísel vyjádřit a jednoznačně rozlišit v desítkové soustavě různými kombinacemi pouhých desítek základních čísel, je možno díky dvojité struktuře výrazového plánu velmi hospodárnými prostředky reprezentovat tisíce a tisíce různých slov a nekonečné množství různých vět. Plán výrazový má tedy stavbu poměrně značně složitou: skládá se z několika podsystémů a ty tvoří hierarchii. Jednotky vyšší rovin se pak uskutečňují (realizují, manifestují) zpravidla skrze posloupnost jednotek rovin nižší. Poněkud schematicky se dá říci, že jednotky hierarchicky bezprostředně nadřazených a podřazených rovin jazyka jsou ve vzájemném vztahu formy (směrem dolů) a funkce (směrem nahoru). Funkce jednotek plánu nižšího spočívá v tom, že realizují jednotky plánu vyššího; jednotky plánu vyššího mají svou realizační formu v kombinacích jednotek plánu nižšího.

Protože plán výrazový na rozdíl od výrazového není dostupný bezprostřednímu subjektivnímu pozorování, nebyl v tradiční lingvistice prozkoumán tak důkladně a systematicky jako plán výrazový. Obecně se však předpokládá, že i on má svou specifickou strukturu, o jejíž povaze a složitosti máme doposud představy jen dosti fragmentární a nejednotné. Pro naše účely zatím vystačíme s tradičním předpokladem, že i v tomto plánu je možno

rozlišovat jisté jednoduché významové jednotky, mezi nimiž patří jisté strukturní vztahy, a že tyto jednotky (tzv. sémata nebo sémy, nepřesně "významy") lze rozdělit zhruba do dvou skupin, a to na významově obsahové (včetně obsahové) a významově gramatické (mluvnické obsahové a funkční).

Vědeckým rozbořením jazyka docházíme k přesevědčení, že v jednom jazykovém systému lze vyčlenit oblasti, ve kterých jsou jazykové jednotky velmi těsně spjaty řadou společných vlastností a funkcí (spojení mezi nimi je těsnější než jejich vztah k ostatním jednotkám systému). Těto oblastem se v jazykovědě říká dílčí jazykové systémy, popřípadě jazykové podsystémy. Obvykle rozlišujeme čtyři základní dílčí systémy výrazového plánu jazyka: a) systém fonologický, b) systém morfologický, c) systém syntaktický, d) systém lexikální, jenž zasahuje i do plánu významového. Jevy významového plánu jazyka se shrnují obvykle pod všeobecný název e) systém sémantický, ačkoliv jde zřejmě o několik různě vymezených oblastí.

Základ fonologického systému tvoří soubor fonémů, jejich vztahy, jež mají povahu protikadů, a jejich kombinací možností. S pomocí fonémů se pak realizují jednotky vyšší roviny, tzv. morfémy, které jsou základními jednotkami morfologického systému. Z morfémů se skládají slova, která pokládáme za základní jednotky lexikálního plánu. Slova tvoří posloupnosti, jimiž se opět realizují jednotky vyššího systému, syntaktického, tj. věty. Systém morfologický a syntaktický tvoří základní strukturu daného jazyka. Gramatické systémy spolu se slovníkem tvoří jádro jazyka, není jazyka bez gramatiky a slovníku. V naší vědecké tradici se systém fonologický a lexikální nepokládají za součást gramatiky. Jednotky lexikálního plánu plní především funkci vyjádření významu (denominativní), kdežto jednotky gramatických plánů plní především funkci vyjádření vztahů (gramatické vztahy), to znamená, že jejich úkolem je pojmenovávat jednotky (slova a slovní spojení) pořádat podle jistých pravidel do jazykového projevu v konkrétní komunikační situaci. Pojmenování a usouvztažňování jsou dva základní procesy umožňující mluvní akt. Jed-

netky fonologické mají fonetické a patří do oblasti prvního členění jazyka.

Pokusme se nyní pro větší názornost interpretovat a pomoci hierarchického pojetí jazyka prostý mluvní akt. Dejme tomu, že se někdo otáže Co tam děláš? Adresát bude reagovat touto informativní výpovědí: Píji vodu. Analyzujeme-li druhou část této výpovědi na nejmenší rozlišovací jednotky roviny fonologické, dostaneme posloupnost v-o-d-u. Touto posloupností fonémů jsou realizovány dvě vyšší jednotky, morfémy, z nichž se skládá slovo vodu: vod-, -u; první z nich nese význam lexikální, který by se dal přibližně vyjádřit chemickým vzorcem H_2O , druhá pak soubor významů gramatických (ženský rod, singulár, akuzativ). Slovo vodu je pak jednou těchto výrazových i významových prvků s komplexním významem lexikálně gramatickým. Toto slovo však vstupuje do vyšší roviny - syntaktické - jako složka jednotky vyššího řádu, a to složka, která plní funkci větného členu dvoučlenné věty s objektem Píji vodu, v níž je předmětem. Věta Píji vodu je pak uvedeným jednotkami nadřazena jako jednotka roviny nejvyšší, která, jak jsme viděli, se realizuje skrze posloupnost jednotek dvou rovin nižších (morfologické a fonologické).

Přímo z funkční povahy jazykových jevů vyplývá, že jednotlivé dílčí systémy jazyka nejsou od sebe hermeticky odděleny, nýbrž že mezi nimi existuje bezprostřední vztah (korespondence). Fonologický systém pak koresponduje zejména se systémem morfologickým, těsně jsou spojeny přirozeně i oba plány gramatické, podstatná je i korespondence mezi plánem lexikálním a syntaktickým na jedné straně a lexikálním a morfologickým na straně druhé.

Bereme-li v úvahu okolnost, že jazykové jednotky jedné a téže roviny se v řeči vyskytují v lineárně uspořádaných řetězcích a tvoří tak vždy jisté kontexty, můžeme pozorovat, že vztahy mezi těmito jednotkami v rámci jedné roviny jsou v zásadě dvojího druhu. Jazykové jednotky vstupují do vzájemné závislosti (z řec. parádeigma "příklad", "vzor", "předloha")

no všemi jednotkami, které se mohou vyskytnout na jejich místě v tomže kontextu (logicky jde o disjunkci, vztah "buď - anebo"). Jazykové jednotky vstupují do vzájemné závislosti (z řec. syntagma "spojení", "přirazení") s ostatními jednotkami téže roviny, s nimiž v kontextu koexistují a s nimiž tento kontext spoluvytvářejí (logicky jde o konjunkci, vztah "jak - tak").

V našem příkladu budou na úroveň slov v paradigmatickém vztahu ke slovu vodu lexikální jednotky limonádu, pivo, mléko, whisky se sodou ... protože se mohou vyskytovat v kontextu Píji ... Slovo vodu je v našem příkladu v syntagmatickém vztahu se slovem píji, popřípadě s nulovou podobou osobního zájmena "já".

S pojmem jazykového systému je spjata dvojice méně přesně definovatelných pojmů centrum a periferie jazykového systému. Jsou to pojmy, jimiž se rozumí spíše frekvenční vlastnosti jazykových jednotek a vztahů mezi nimi, popřípadě míra produktivity tvoření jednotek podle zákonitosti jazykového systému. Centrum neboli jádro jazykového systému tedy tvoří nejužívanější prostředky lexikální a gramatické a produktivní prostředky slovotvorné. Na periférii jazykového systému jsou řidké a zastaralé lexikální prostředky, neproduktivní prostředky slovotvorné a odumírající gramatické kategorie.

Doporučená literatura

Roland Barthes, Nulový stupeň rukopisu. Základy sémiologie.

Praha 1967.

Čtení o jazyce a poesii I. Praha 1942. (Staň Mathesiova, Travníčkova a Vachkova.)

Dvanáct esejů o jazyce. Praha 1970.

Kobuslav Havránek - Jan Mukaňovský - Felix Vodička, O básnickém jazyce. Praha 1947.

Louis Hjelmslev, O základech teorie jazyka. Praha 1972.

Karel Horálek, Filozofie jazyka. (Acta Univ. Carol., Philologica, Monographia XV.) Praha 1967.

Georg Klaus, Sila slova. Praha 1975.

Abel Král, Model rečového mechanismu. Bratislava 1974.

Lingvistické články I, Sémiotika 1,2. Praha 1972, 1970.

Milan Morávek, Lidská řeč. Praha 1969.

Jar. Mukeševský, Kapitoly z české poetiky I-III. Praha 1948.

Ivo Osolsobě, Ontenze jako mezní případ sdělování a její význam pro umění. In: Estetika 4, 1967, s. 2-23.

Ivo Osolsobě, Tractatus de artis genere proximo. In: Estetika 6, 1969, s. 18-39.

L. S. Vygotskij, Myšlení a řeč. Praha 1970.

Norbert Wiener, Kybernetika a společnost. Praha 1963.

J A Z Y K O V Ě D A

1.1. Předmět a rozdělení jazykovědy

Lidé si všímali jazyka a uvažovali o něm zřejmě již od nultatřetích dob. Svědčí o tom mimo jiné prastará tradice indické gramatiky vrcholící v geniální samskrtské gramatické Pāṇiního ze 4. století př.n.l., jakož i hluboké filozofické úvahy a pokusy o jazyce v základních dílech antické filozofie (především v Platónově Kratylu). Přesto však je systematické zkoumání jazyka speciálními vědeckými metodami poměrně mladé, začíná totiž teprve na přelomu 18. a 19. století. A jak důležité místo zaujímá jazyk mezi ostatními jevy lidské kultury, to si museli vědci jasně uvědomovat ještě později, až v první polovině 19. století dvacátého. V souvislosti s tím si ovšem i věda o jazyce - jazykověda, lingvistik (z lat. lingua "jazyk", "řeč") - své cíle vytyčovala jen postupně; jazykovědci se přitom snažili o stále přesnější a adekvátnější vymezení předmětu svého zkoumání.

Soudobá věda dospěla k názoru, že jazyk je sice jen jednou z mnoha složek lidské kultury, že v ní má však postavení ústřední a základní, neboť je zřejmě prvním předpokladem, základem i univerzálním sdělovacím prostředkem v souboru všech kulturních jevů jako celku. Toto výsadní postavení jazyka staví pak i vědu o něm do speciálního vztahu k ostatním vědám o člověku. Lingvistika jako věda o komunikaci jazykových sdělení je především centrální disciplínou v rámci sémiotiky, tj. nauky o znakové komunikaci - sdělení v nejširším smyslu, neboť i jiné, než jazykové systémy komunikace mezi lidmi jsou z jazyka buďto přímo, nebo nepřímo odvozeny, anebo jsou s jazykem ve vzájemném vztahu, v němž jazyk má převážně dominantní postavení (srov. odd. 1.2). Jakožto jádro sémiotiky zaujímá pak jazykověda ústřední místo i v obecné vědě o komunikaci vůbec, jež kromě sémiotiky zahrnuje jak ekonomii (zkoumající výměnu stat-

ků a služeb), tak i sociologii a sociální antropologii (zkoumající systém komunikace v lidských společenstvích zajišťovaný výměnou partnerů uvnitř kulturních skupin různými typy rodin, manželství a jiných mezilidských svazků).

Jazyk je zřejmě možno zkoumat z nejrůznějších hledisek, neboť jako univerzální dorozumivací prostředek má jistý vztah ke všem oblastem lidského života. Můžeme se například zaměřit na to, jak básník používá mateřského jazyka jako stavebního materiálu k výstavbě uměleckého díla; jazyk je možno na druhé straně zkoumat třeba i jako objekt přenosu v různých zařízeních spojující techniky z hlediska účelnosti a spolehlivosti výslání a příjmu; řeč je možno sledovat psychologickými metodami při jejím zrodu a vývoji u dítěte; jazyk bude středem pozornosti ti pedagoga a metodika, budou-li hledat nejučinnější postupy pro jazykovou výuku. V každém směru bude zájem o jazyk nějak opodstatněný, užitečný i podnětný. Zkoumání jazyka tu ovšem nemusí být konečným cílem, neboť poznatků o něm lze využívat k objasňování a řešení nelingvistických teoretických i praktických otázek daných oborů. Pro jazykovědu je však právě příznačné, že lidská řeč je předmětem, prostředkem i cílem jejího bádání zároveň. V současné době se lingvistika chápe především jako věda, která se snaží prozkoumat a pochopit jazyk z hlediska jeho vnitřní stavby - struktury, jakož i z hlediska fungování této struktury. Ukázali jsme již, že jazykověda není a ani nemůže být od ostatních vědních oborů izolovaná, je však výrazně charakterizována svým přesně vymezeným polem bádání, tj. oblastí lidského jazyka, jeho struktury a fungování, jakož i svými specifickými a velice úspěšnými metodami. U disciplíny s problematikou tak mimořádně složitou a mnohostrannou je jenom přirozené, že při definování některých základních pojmů a pro získání některých nezbytných faktů o jazyce používá i poznatků a kritérií některých jiných věd a oborů, například akustiky, teorie informace, fyziologie člověka, psychologie, etnografie atd. Zároveň ovšem i lingvistika přispívá svými poznatky a vědeckými metodami k rozvoji věd ostatních. Ať už je však ling-

vintika spjata s ostatními vědami jakkoli těsně, je výrazně momentálně vědním oborem, neboť na rozdíl od ostatních věd končným cílem lingvistiky je poznání systému jazyka, tj. langue, a způsobů jeho realizace, tj. parole.

Jádem jazykovědy jsou ty disciplíny, které se zabývají jazykovým systémem (tedy jazykem ve smyslu langue) a zkoumají jeho základní roviny (plány). Fonologického plánu si všímá fonologie. Morfologický systém je zkoumán morfologií. Syntaktický plán je předmětem bádání syntaxe. Zkoumáním lexikálního plánu se zabývá lexikologie. Přechod od fonologie k morfolologii tvoří morfologie (někdy se jí říká morfonematika nebo morfolická fonologie). Je to lingvistická disciplína, jejíž namostatnost se někdy uvádí v pochybnost a jejíž problematika se nezdá začleňovat do fonologie. Zabývá se fonematickou (hláskovou) stránkou morfů a hranicemi mezi morfy. Problematika využití prostředků morfologických pro vyjádření vztahů v jednotkách roviny vyšší - syntaktické - je předmětem sémantické morfologie (také morfologické sémantiky nebo významosloví). Tato disciplína zkoumá gramatické významy slov a problematiku slovních druhů s tím související.

Vedle základních jazykovědných disciplín, které zkoumají jazyk ve smyslu langue, je několik jiných vědeckých odvětví, jež přistupují k jazyku sice z jiných stránek, ale do jazykovědy se začleňují. Předně je to fonetika, která zkoumá konkrétní zvuky lidské řeči a jejich typy, tj. hlásky, jež jsou skutečnými akustickými korelaty fonémů. Fonetika tedy zkoumá materiální (nikoli znakově komunikační) stránku lidské řeči, tj. stránku artikulaci, akustickou a percepční, a ve velké míře využívá metod a prostředků věd přírodních, jakož i instrumentální techniky. Z fonetiky vycházejí dvě normativní praktické disciplíny: ortopedie, nauka o obecných zásadách výslovnosti spisovného jazyka, a ortofonie, nauka o správné výslovnosti jednotlivých hlásek jazyka. Poznatků a metod fonetiky využívá také logopedie; v podstatě disciplína pedagogická, zabývající se prevencí a napravením poruch řeči a vad ve výslovnosti.

konkrétní jazykové projevy (tedy jazyk ve smyslu parole), zejména podmiňky jejich realizace, výběr jazykových prostředků a jejich uspořádání v konkrétních promluvách zkoumá stylistika.

Hromadění, třídění a popisem slovní zásoby (lexika), zejména ve slovnících (lexikonech), zabývá se jazykovědný obor, kterému říkáme lexikografie nebo slovníkářství.

Teritoriální rozrůzněnost národních jazyků (např. národního jazyka českého nebo slovenského), specifické znaky a rozsah dialektů (místních nářečí) a společensky podmíněných slovníkových vrstev (slangů) zkoumá dialektologie. Důležitou metodologickou složkou této lingvistické disciplíny je jazykový zeměpis. Dialektolog totiž často potřebuje zachytit jazykové nářeční jevy v jejich teritoriálním rozložení na mapách a určit přesně jejich vzájemné zeměpisné poměry. Soubor dialektologických map tvoří jazykový atlas.

Jazykovými fakty v největší šíři se zabývá obecná jazykověda. Zobecňuje základní poznatky všech dílčích jazykovědných disciplín, koordinuje je a stmeluje v jednotný obraz, který by vystihoval jazyk po všech stránkách v jeho podstatných vlastnostech. Jednou z nejdůležitějších oblastí obecné jazykovědných bádání jsou tzv. jazyková univerzálie, tj. jevy všem jazykům společné.

Mimo rámec vlastní jazykovědy již stojí pravepis neboli ortografie (z řec. orthos "pravý" + -grafia "způsob psaní" z gräō "píší"), tj. soubor konvenčních pravidel a zásad, podle nichž se užívá písma. Písmo tvoří samostatný znakový systém, jehož základem jsou grafické symboly (grafémy, písmena) seřazené na ploše do lineárních posloupností, obdobně jako řadíme hlásky, popřipadě slabiky a slova v jazyce mluveném do posloupností v čase. Grafický obraz jazykového projevu v dnešním spisovném jazyce už není pouze formou zápleu mluvené řeči, nýbrž je i složkou systému spisovného jazyka.

... Místo jazykovědy v systému věd

V dřívějších fázích vývoje jazykovědy působila podobně jako v jiných vědách silná všeobecná tendence k autonomii oboru a k čístele vlastní metodologie. Byl to mimo jiné důsledek snahy obhájit specifčnost jevu daného oboru. Novou fází, která začíná ve 30.-40. letech 20. století, je období, v němž se hlavní zájem obrací k otázkám obecnější povahy, jež jsou společnými středy zájmu jazykovědy a jiných blízkých i vzdálenějších vědních oborů, a snaží se je řešit ve vzájemné koordinaci; je to tedy období, za něhož vznikají nové pomezí obory tam, kde byly donedávna vedeny ostré hranice čáry. Dnešní jazykověda není tedy již od ostatních vědních oblastí izolována, nýbrž patří k nim a zároveň přispívá k jejich vývoji.

V oddíle 2.1 jsme viděli, jak blízký je vztah mezi jazykovědou a obecnou teorií znaku - sémiotikou a sémilogií. Už F. de Saussure vyslovil názor, že jazykověda je privilegovanou součástí obecné nauky o znacích. Současný francouzský sémilog René Barthes (bart) tvrdí, že sémilogie je součástí jazykovědy, protože ve nplněném životě je jazyk nejdůležitějším a nejznamenatějším systémem znaků. Ať je tomu jakkoli, oba vědní obory se navzájem doplňují: jazykovědec může s úspěchem těžit z poznatků sémilogie (např. při zkoumání významu jazykových znaků) a sémiotik opět z poznatků jazykovědy (např. při popisu systému ostatních znakových kódů).

Dnešní jazykověda přispívá k jednotě vědeckého poznání a k unifikaci věd také tím, že se sblíží s kybernetikou (a řec. kybernetikē "kormidlník"). Kybernetika je věda o řízení a sálování jak v neživých, tak v živých formách hmoty. Studuje takové systémy, které jsou s to přijímat informace, uchovávat je a využívat jich k řízení. Pojem stroje jako abstraktního systému převádějícího a zpracovávajícího informace je základní pojem, který spojuje vědy navzájem na první pohled velice odlehle, jako je například neurofyzicologie, biologie, psychologie, ekonomie, lingvistika, pedagogika aj.

V současné jazykovědě má značné uplatnění matematická ~~teorie informace~~ a její aplikace na problematiku přenosu zpráv sdělovacími kanály - teorie komunikace - která je jednou ze základních disciplín kybernetiky. V těchto teoriích se staví matematicky formulovaný pojem informace na úroveň nejobecnějších kategorií, jako jsou hmota a energie. Z hlediska teorie komunikace má každý sdělovací systém stejné základní schéma. Naše schéma v oddíle 1.3 je pouze modifikací základního komunikačního schématu, jaké uvádí zakladatel teorie informace americký matematik Claude E. Shannon. Z hlediska teorie informace je jazyk (ve smyslu langue) nerovnoměrný kód s velkým základem; znamená to, že má hodně různých znaků nestejně délkou. Je to jeden z ryse, jímž se jazyk jako přirozený kód odlišuje od technického (umělého) kódu (jimiž jsou například kódy pro počítače, traťové, letové, námořní kódy). Jazyk je dále dvojstupňová struktura, má tzv. dvojit členění (srov. odd. 1.1); typický technický kód je naproti tomu struktura jednoskupňová, skládá se pouze ze signalizačních prvků nerozlišujících význam a pravidel jejich spojení. Jazyk má k myšlení vzáth bezprostřední (srov. nej odd. 1.4), kdežto umělý kód je k myšlení ve vztahu prostředkováním, a to právě skrze jazyk. Jazyk je kód přirozený, rozvíjí se podle svých přirozených zákonitostí; je to vývoj plynulý, nepřetržitý. Naproti tomu zákonitosti vzniku a vývoje umělého kódu jsou kvalitativně jiné, jde zpravidla o přímoharé zdokonalování, obvykle je to vývoj přetržitý. Přes rozdíly mezi přirozeným kódem (jazykem) a umělými, technickými kódy je přístup k jazyku z hlediska teorie informace a komunikace v zásadě užitečný, protože komunikace (sdělování) je pojem značně širší než jazyk v běžném slova smyslu. Zahrnuje mnoho jevů, které jsou sice v něčem jazyku podobny, ale jsou často jednoznačné. Začneme-li od nejelementárnějších forem sdělování, je možno vytý ovšem platí i v jazyce.

Důležité je také to, že teorie informace poskytuje matematické metody měření množství informace. Tím byly vytvořeny

řádků pro exaktní řešení problému přenosu, uchování a přeměny informací. Teorie informace není tedy vzhledem k lingvistikě jen pomocnou pomocní vědou, nýbrž zásadním způsobem přispívá k poznání kvantitativních stránek jazykového systému a jeho fungování v komunikačním procesu.

Matematika dnes pronikla téměř do všech odvětví jazykovědy, a to hlavně tam, kde se uplatňují statistická zkoumání. Tak například v lexikologii a lexicografii se užívá matematických metod při zkoumání frekvence (četnosti) slov nebo slovo-tvorných prostředků. V morfologii se kvantitativní studium uplatňuje při analýze funkčního zatížení jednotlivých tvarů (pálových, rodových, čísla apod.) nebo při zkoumání morfologické homonymie. Ani ve fonologii, stylistice, dialektologii a jiných jazykovědných disciplínách se dnes bez statistických metod neobejdeme. Zajímavých výsledků bylo dosaženo rovněž při statistickém zjišťování stáří jazyků s pomocí tzv. lexikální statistiky (glottochronologie).

Prostřednictvím matematiky se dnešní jazykověda dostává do kontaktu s důležitými oblastmi praktické aplikace, které se objevily teprve v době poměrně nedávné - koncem 40. let našeho století. Jazykovědných zkušeností a metod se mimo jiné využívala při vytváření strojových jazyků pro překládací stroje, pro stroje zpracovávající informace a pro slovní ovládané stroje. Strojové jazyky jsou kódy, s nimiž pracují jednotlivé typy elektronických počítačů. Další velkou oblastí aplikace strojového překladač, jehož technické předpoklady jsou vypracovány. Aby mohly překládací stroje úspěšně pracovat, je nutno budovat zvláštní odvětví aplikované (užitě) lingvistiky, jehož hlavním úkolem je prozkoumání všech prvků jednotlivých jazykových plánů z hlediska materiálu pro překládací stroje a přenosného pracovního návodu, tzv. algoritmu (z arab. al-Chwárizmí, jména arabského matematika z 9. stol.). Algoritmem zde rozumíme posloupnost instrukcí, podle nichž někdo nebo něco řeší nějaký úkol (například žák nebo samotný počítač podle jistého algoritmu vypočítává druhou odmocninu nějakého čísla). Konkrétním

realizování algoritmu jazykem srozumitelným počítači vzniká program (z řec. πρόγραμμα "předběžné oznámení"), tj. přemýšlení podle technických instrukcí, podle nichž se řeší nějaká úloha. Některé ze současných teorií jazyka předpokládají, že jazykový systém existuje ve vědomí lidí v podobě algoritmu.

Všech těchto disciplínám, které zkoumají jazyk kvantitativními matematickými metodami, říkáme souhrnně kvantitativní lingvistiku. Vzhledem k tomu, že v jazykovědě uplatňuje řada nekvantitativních matematických postupů (z teorie množin, abstraktních algeber, teorie automatů, teorie her aj.), s jejichž pomocí lze zejména sestavovat formalizované abstraktní modely systémových jazykových jevů a jazyka vůbec. Takové postupy se pak často nazývají souborně algebraická lingvistika. Pro kvantitativní a algebraickou lingvistiku se užívá společného označení matematická lingvistika.

Proces realizace jazyka - mluvní akt - zkoumá nejen lingvistika, nýbrž i psychologie. Již řadu desetiletí se rozvíjí pomezí disciplín psychologie řeči, v novějším stadiu pak širše pojatá psycholingvistika. Psycholingvistika je orientována na výzkum psychofyziologických předpokladů řeči, psychologických procesů spojených s řečí, mentální funkce řeči, jakož i na výzkum vzniku a vývoje řeči u dítěte. Psychologie řeči musí přihlížet i k poznatkům anatomie a fyziologie člověka (zejména jeho centrální nervové soustavy) a k poznatkům z oblasti psychopatologie (defektologie). Psycholingvistika osvětluje především mechanismy řeči, proto se jejich výsledků využívá i pro praktické potřeby jazykové výchovy. Psycholingvistické poznatky nelze ovšem ztotožňovat s analýzou vlastního abstraktního jazykového systému (langue).

Působení jazyka na společnost a vliv společenských činitelů na jazyk, jevy charakteristické pro situace, při nichž se různá jazyková společenství dostávají do kontaktu (např. jevy bilingvímu či dvojjazyčnosti a mnohojazyčnosti), různé společenské funkce jazyka a jiné problémy z okruhu vztahů jazyka a společnosti (viz oddíl 1.2 a 3.) jsou předmětem zájmu socio-

lingvistice, jejíž současná podoba se označuje termínem socio-lingvistika. Tato disciplína se například pokouší odhalit vztahy jazyka, popřípadě celého jazykového typu k charakteru společenství, jež ho užívá. Upozorňuje na základní rysy, které jsou společné jazykovým a sociálním strukturám, například existenci binárních (dvojjednoduchých) a ternárních (trojjednoduchých) opozic ve struktuře jazyka a ve struktuře lidských kultur, a snaží se tyto korespondence vysvětlit.

Spojitosť filozofické problematiky a otázek jazyka je velmi stará. Filozofové se od pradávna zajímali mimo jiné o otázky znaku a významu, neboť to jsou kategorie, jež mají nesmírnou důležitost pro osvětlení vzájemného vztahu lidského ducha a světa. V antice se těmto otázkám věnovala mimořádná pozornost například u Platóna, u sofistů a stoiků a později také v patristice, ve středověku pak u scholastiků; v novější době hrají tyto problémy důležitou roli v díle Baconově a Leibnizově, ve 20. století pak u pragmatiků a ve filozofii fenomenologické. Nejnověji se stala problematika jazyka středem zvláštní pozornosti u Wittgensteina a neopozitivistů, kteří se zabývali hlavně jazykem vědy, jakož i v anglické analytické filozofii, jež se nazývá také filozofií každodenního jazyka. Poslední dva směry vznikly ve 30. letech 20. století zčásti pod vlivem rakouského filozofa Ludwiga Wittgensteina (1889-1951); chtěly dokonce omezit veškerou filozofickou problematiku na logickou analýzu jazyka. Většina soudobých filozofických směrů neodmítá toto extrémní pojetí jazyka a významu jako jediného předmětu filozofie, nímž se stává otázka jazyka na velmi důležité místo v problematice filozofické. Marxistická filozofie si všimá z gnosologického hlediska zejména poměru jazyka a lidského vědomí a z historickomaterialistického hlediska zkoumá význam jazyka při vzniku člověka, dále pak instrumentální (nástrojovou) povahu jazykových prostředků a společenský charakter jazyka. Jazyková věda po celou dobu své existence dochází k badatelským výsledkům a teoretickým závěrům, které mají filozofický dosah a vyžadují vzájemnou spolupráci z obou stran. O této okolnosti svědčí

i známý Wittgensteinův aforismus, že "do jedné kapky jazykové
dy je kondenzováno celé mráeno filozofie".

Jazykové systémy a prostředky studuje nejen lingvistika,
nýbrž i logika. Logika je však nestuduje z hledisek lingvistick-
kých, nýbrž z hledem k analýze nejobecnějších pravidlovostních
podmínek jazykových výrazů a vzhledem ke vztahu vyplývání. Je-
jí předmětem může být jazyk přirozený, častěji jím však jsou
formalizované jazyky umělé konstruované; u nich jsou zadány
symboly, jichž se užívá, pravidla jejich užívání a popřípadě i
sémantická interpretace symbolů. Nicméně i logika musí řešit
řadu podobných otázek jako jazykověda (zejména otázky sémantic-
ké a syntaktické). Proto je mezi oběma disciplínami živý styk
a vzájemně si obě pomáhají řešit společné problémy. Některé
směry v současné lingvistice velmi značně využívají logických
metod a způsobů formalizace.

Z pomezích věd filozofických se a jazykovědou sblížila a
pod její metodický vliv se dostala v novějších fázích svého
vývoje (zejména od 30. let našeho století) také estetika, zejmé-
na pak estetika literárněvědná, neboť mezi všemi konkrétními
sémiotickými systémy byl právě přirozený jazyk teoreticky nej-
lépe prozkoumán. O toto sblížení se zasloužila především este-
tika a jazykověda tzv. pražské školy (členové Pražského lingvis-
tického kroužku, na prvním místě Jan Mukařovský a Bohuslav
Havránek).

Do okruhu zkoumání problematiky přirozených jazyků patří
také teorie překladu. Je to vlastně pomezí obor mezi jazykově-
dou, literární vědou a filozofií. K základním problémům teorie
překladu patří sémantické otázky. Překlad je totiž proces,
v jehož průběhu se v přijímajícím jazyce tvoří významově nej-
bližší a stylisticky co nejvíce přirozenější ekvivalent sdělení za-
daného ve výchozím jazyce. K tomu je nutná jak vysoká úroveň
ovládání daných jazykových struktur, tak i důkladné proniknutí
do rozdílů v kulturách daných jazykových společenství.

Dlouholetý společný vývoj a bohaté oboustranné vztahy edí-
ují a jazykovědou ty obory, jež se tradičně shrnovaly pod po-
jem filologie (z řec. filologia "láska k vědám", "učení").
Filologii v širším - a starším - slova smyslu se rozumí všech-
na věda o jazyce a textech, i s vědou o literatuře. V tom smys-
lu se užívá například termínu "klasická filologie" a konatel-
ského jména "filolog". Dnes se častěji užívá termínu "filolo-
gie" v užším smyslu. Rozumí se jím práce s jazykovými texty,
jejich kritické hodnocení a interpretace jejich obsahu z hle-
diska historického, kulturního i společenského. Obyčejně takto
filologicky zkoumáme závažnější texty umělecké. Obyčejně takto
na literatury, které jsou součástí kulturního dědictví nějaké-
ho lidského společenství. Tím se dostává filologie do blízkého
společství s literární vědou a bývá s ní často i ztotožňována.
Filologické interpretaci je přirozeně nutno používat i po-
smatků a metod jazykových, stejně jako jazykověda musí brát
v úvahu filologické metody interpretace textů, jakož i výlede-
ky této interpretace. Z toho plyne těsná spolupráce jazykovědy
a filologie. Filologická kritika má také význam pro historio-
grafii (např. v otázce pravosti nebo datování historicky význam-
ných psátků jazykového charakteru). Historie jako věda může
ležet materiálův nebo metodologicky i z některých speciálních
jazykových prací. Tak například jsou pro historii nesmírně
důležité poznatky dosažené srovnávací jazykovědou, neboť mohou
přinést i doplnit mnoho informací kulturně historických týkají-
cích se raných stadií vývoje těchto společenství, jež mluví pří-
buznými jazyky a jež v minulosti tvořila jednotu. (Toto tvrze-
ní by se dalo bohatě doložit příspěvků slovenské jazykovědy
pro poznání nejstarších dějin Slovanů i jazykovědnými výzkumy
Indoeuropeistickými, s jejichž pomocí se dá dokreslit naše
představa o životě starých Indoevropanů.)

4.3. Diachronie a synchronie

Dvě podstatné vlastnosti jazyka - jeho proměnlivost v ča-
se a jeho funkčně systémový charakter - poskytují jazykovědci

možnost, aby k předmětu svého zkoumání přistupoval dvojím zásadně odlišným způsobem: buďto může sledovat jeho historický vývoj, nebo může zkoumat jeho stavbu vzhledem k jeho fungování v lidské společnosti. Jazykovědci vždycky používali té i jiné metody podle povahy úkolů, které si kladli, více či méně spontánně, teprve Ferdinand de Saussure však propracoval teorii těchto dvou přístupů k jazyku – přístupu diachronního a synchronního – a vyvodil také náležitě metodologické důsledky, které z takové diferenciace vyplývaly. De Saussure šel ve své diferenciaci tak daleko, že mluvil nejen o diachronním a synchronním přístupu k jazyku, popřípadě o diachronním a synchronním metodě zkoumání, nýbrž postuloval dokonce dvě jazykovědy. Stručně můžeme oba aspekty zkoumání jazyka charakterizovat takto:

1) Diachronním (z řec. diá "skrz" + chrónos "čas") zkoumáním daného jazyka se rozumí sledování jeho historického vývoje a popis tohoto vývoje ("během času", "v průběhu na časové ose"). Diachronní zkoumání češtiny se může například zabývat jejím vývojem od doby, z níž máme zachovány nejstarší české souvislé texty (tedy od 12. stol.), až do současnosti, popřípadě i jejím vývojem před dobou historickou, o němž můžeme usuzovat na základě rekonstrukcí; diachronní zkoumání jazyka se může ovšem spokojit i značně kratšími úseky vývoje (historik jazyka se může omezit pouze na rozvoj češtiny od doby Karla IV. do humanismu nebo od obrození po dnešek). Rozhodující tedy není délka období, z něhož bereme materiál, nýbrž historický, vývojový přístup k jazyku. S tímto pohledem na jazyk je přirozeně spojeno přednostní sledování příčinných vztahů mezi různými vývojovými stadii téhož jevu. Badatel si tedy klade otázku, proč a jaké jisté jevy mají v jisté době jinou podobu, než měly v dobách předcházejících. Typické je tedy sledování kauzálních souvislostí, atomizace bádatelekeho pohledu na jednotlivé izolované jevy a ztráta zřetel k celku jazyka.

2) Synchronním (z řec. syn "spolu", "s" + chrónos "čas") zkoumáním jazyka se rozumí popis jistého konkrétního stavu jazyka v jistém bodě na časové ose. Je nutno si uvědomit, že syn-

chronní pople se neomezuje zasedně jen na stádium, jehož dosáhl jazyk v současnosti. Stejně dobře se dá udělat i synchronní rozbor mrtvého jazyka, je-li dochováno dostatečné množství písemných jazykových dokladů; tak např. je možno odvážit se udělat synchronní analýzu klasické latiny. Podobně můžeme provést synchronní průřez živým jazykem v takovém starším období jeho vývoje, které je bohatě dokumentováno písemnými památkami. (To by platilo např. o češtině doby Karla IV. nebo o polštině 16. stol.) Pople mrtvého nebo starého jazyka nikdy ovšem nemůže být tak úplný a důkladný jako pople současného jazyka už jen proto, že nemůžeme ověřit platnost žádného ze svých tvrzení o takovém jazyce dotazem u rodilých mluvčích, kteří by naše tvrzení potvrdili nebo vyvrátili. Při synchronním zkoumání jazyka současného je nadto možno použít velmi rozmanitých prostředků moderní lingvistické techniky (např. magnetofonového záznamu, spektrografické analýzy, různých jazykových testů apod.). Nicméně i při těchto omezeních existuje dnes již mnoho dobrých synchronních popisů mrtvých jazyků i synchronních popisů starších stadií ve vývoji jazyků živých. S tímto pohledem na jazyk je přirozené spjat celostní pohled na jazyk jako na systém, který funguje v jisté době v kolektivním úzu členů jistého jazykového společenství. Badatel sleduje mezi jednotlivými jevy strukturální souvislosti a všimá si jejich fungování v komunikaci (srov. odd. 1.6.).

V jazykovědě 19. století byla v naprosté převaze metoda diachronní. Ta dosáhla největší dokonalosti v tzv. švédské metodě gramatiky (vycholila v 70. a 80. letech 19. století). Jazykové jevy se tehdy zkoumaly hlavně v jejich historickém vývoji, velmi často izolované jeden od druhého. Sledovaly se historické souvislosti jedné jazykové skupiny s druhými, hledala se a rekonstruovala se společná vývojová východiska, tzv. předjazyky, a na základě srovnávacím se usuzovalo i na jisté stránky kulturního a společenského vývoje jazykových společenství v minulosti. Není neobvyklé pochopit, proč tato tzv. historickosrovnávací metoda

umožnila vybudovat v 19. století jazykovědy jazykových rodin a jejich základních větví, tedy například jazykovědu slovan- skou, germánskou, indoevropskou, a nikoli českou, německou, anglickou atd.: jazykovědci vycházeli téměř bez výjimky z his- torickosrovnávacího hlediska, nikoli ze synchronního popisu sou- časného stavu existujících jazyků. Revolučním činem de Saussu- rovým bylo, že proti této absolutní nadvládě historickosrovná- vací jazykovědy postavil a zdůvodnil tezi, že pro poznání pod- staty jazyka je synchronní přístup zásadně důležitější než přístup diachronní a že synchronní popis má ve srovnání s dia- chronním výzkumy nespornou prioritu.

Zásada přednosti synchronního popisu, jež je příznačná pro většinu jazykových teorií 20. století, vychází zřejmě z předpo- kladu, že historické úvahy jsou pro výzkum daných konkrétních "stavů" jazyka v čase víceméně nezávažné (irelevantní). Uplat- nění této zásady lze osvětlit známostí de Saussurovou analogií. De Saussure nejednou srovnával jazyk s hrou v šachy. Při partii šachu se stav věcí na šachovnici neustále mění, avšak v každém jednotlivém okamžiku se dá situace v úplnosti charakterizovat prostě tak, že se popíše všechna postavení, která zaujímají v dané chvíli jednotlivé figury účastníci se právě hry. Vůbec ne- záleží na tom, jakými cestami, kolika tahy, jakými druhy tahů nebo jakým pořadím tahů hráči dospěli do daného stadia hry: tento stav se dá popsat synchronně, aniž bychom museli odkaso- vat na dřívější tahy. A tak je tomu i s jazykem, říká de Saus- sure. Všechny jazyky se neustále mění, a stejně jako je možno popsat stav věcí na šachovnici v jisté chvíli, aniž přihlížíme k oné konkrétní kombinaci tahů, která dovedla hru do tohoto stadia, je možno popsat i jednotlivé stavy jazyka následující po sobě ve vývoji (popřípadě stavy jazyka vymezené společenský či zeměpisně) zcela nezávisle na sobě. Na příkladu z češtiny budou některé z těchto myšlenek ilustrovány názorně.

Všimneme si, jak se vyvíjela situace u dvou vlastních jmen: osobního jména Boleslav a místního jména Boleslav.

V době praslovanské (tj. do 10. století) bylo osobní jmé- no Boleslav substantivem o-kmenovým mužským a bylo to vlastně substantivizované adjektivum (jeho význam byl zhruba "velmi silný"). Místní jméno mělo tehdy tvar mužského přivlastňovací- ho adjektiva se jmenným skloněním - Boleslavjě -, neboť vzniklo ze spojení takového adjektiva se substantivem grědž "hrad". Porovnejme jejich paradigmata:

nom. }	Boleslav-ž	nom. }	Boleslav-jě (grědž)
acc. }		acc. }	
gen.	Boleslav-a	gen.	Boleslav-ja (grěda)
dat.	Boleslav-u/-ovi	dat.	Boleslav-ju (grědu)
loc.	Boleslav-ě	loc.	Boleslav-ji (grědě)
instr.	Boleslav-žm	instr.	Boleslav-jm (grědžm)

V době pračeské a staročeské (tj. od 11. století) osobní jméno si zhruba podrželo ve flexi svůj o-kmenový charakter, kdes to místní jméno ztratilo po hláskových změnách zcela pova- hu adjektiva; protože mělo v této době na konci kmene měkkou souhlásku retnou (-v'), přešlo k mužským substantivům jo-kme- novým vzoru ORÁČ. Paradigmata obou jmen vypadala v pračestíně 11. století takto:

nom. }	Boleslav	nom. }	Boleslav'
acc. }		acc. }	
gen.	Boleslav-a	gen.	Boleslav'-a (> -ě)
dat.	Boleslav-u/-ovi	dat.	Boleslav'-u (> -i)
loc.	Boleslav-ě/-ovi	loc.	Boleslav'-i
instr.	Boleslav-em	instr.	Boleslav'-em

Jakmile zanikl rozdíl mezi tvrdými a měkkými retnicemi v zá- padní části našeho jazykového území, došlo k další pronikavé změně v morfologické charakteristice místního jména Boleslav. Asi pod vlivem ženského rodu (ať už původního, nebo nepůvodní- ho) u velkého počtu místních jmen (jako např. Praha, Roudni- c, Lomnice, Kaplice a. od.) přešlo toto jméno v nové češtině k femininům i-kmenovým, *j k vzoru ...st, s poněkud archaickou dubletou Boleslavě v genitivu, tedy s kolísáním mezi vzory KOST

z přísl. Osobní jméno Boleslav má v nové češtině díky svému o-kmenovému původu a díky svému smyslu (neboť označuje člověka) mužskou životnou deklinaci podle vzoru PÁN. Srovnajme tedy nakonec obě novočeská paradigmata:

nom.	Boleslav	nom. }	Boleslav
		acc. }	
gen. }	Boleslav-a	gen.	Boleslav-i/-ě
acc. }			
dat. }	Boleslav-u/-ovi	dat. }	Boleslav-i
loc. }		loc. }	
instr.	Boleslav-em	instr.	Boleslav-i

Naš příklad si nyní můžeme interpretovat v duchu de Saussurovy analogie. Máme před sebou jazyk ve třech různých vývoje- vých stádiích. Historický vývoj mladšího systému se nedá pocho- pit, nepřehlídíme-li k staršímu, avšak fakta tohoto historické- ho vývoje nejsou zřejmě závažná pro pochopení, jak systém v da- né době funguje. Každý stav jazyka se dá, a měl by se i stát vylo- žit jen uvnitř svého dobového rámce, aniž by se odkazovalo na to, z čeho vznikl nebo k čemu pravděpodobně spěje. (Jistě by bylo dost absurdní, kdyby někdo tvrdil, že v gramatickém systé- mu současně češtiny má místní jméno Boleslav jinou deklinaci než singulár substantiva pac, a to jenom proto, že jejich dneš- ní stav je výsledkem zcela odlišného vývoje.) V našem příkla- du jde o tři stadia dvou pojmenovacích jednotek (A - jména osobního a B - jména místního), jejichž forma je si velmi blíz- ká; gramaticky je však mezi nimi v každém stadiu docela jiný poměr (x, Y, Z). Jako by zde byly stále tytéž figury, ale je- jich postavení na áchovnici bylo pokaždé jiné.

Schematicky :

synchronní vztah mezi jmény A a B v době ps.	jméno A v die-chronním vývoji	jméno B v die-chronním vývoji
synchronní vztah mezi jmény A a B v době ps. a stč.	Boleslavz (subst.)	$\overset{x}{\longleftrightarrow}$ Boleslavj6 (adj.)
synchronní vztah mezi jmény A a B v době ps. a stč.	Boleslav (subst. o-km. ivé)	$\overset{y}{\longleftrightarrow}$ Boleslav' (subst. jo-kmenové)
synchronní vztah mezi jmény A a B v době současné	Boleslaw (subst. muž.živ. vz. PÁN)	$\overset{z}{\longleftrightarrow}$ Boleslav (subst. žen.vz.KOST)

ψ

Poměrně velmi málo uživatelů jazyka má podrobnější odbor- ně znalosti o jeho vývoji. I tito lidé se však naučili jako dě- ti mateřskému jazyku "přirozeně", tj. jako všichni ostatní uží- vatelé, a mluví nyní jako ti ostatní podle jistých soustavných zásad nebo-li "pravidel", jež jsou uloženy v základech všech ja- zkových projevů, které kolem sebe od dětství slyší. Úkolem syn- chronního lingvistického popisu je formulace těchto-systematic- kých "pravidel" v té podobě, jak fungují v jazyce v dané době. MA-li znalost historie jazyka nějaký podstatný vliv na řeč oné smíšené menšiny uživatelů (vede-li například k archaizaci je- jích projevů), používají pak tito lidé jiné formy jazyka než ostatní členové jazykového společenství, tedy vlastně jiného jazyka, který by nebylo možno zahrnout do popisu typičtější formy, již užívá většina jazykového společenství. Pokud by je- jich odborná znalost nijak neodlišovala jejich řeč od běžného udu, je pak ještě zřejmější, že tato znalost je pro synchronní popis nezávažná (irelevantní). V každém případě je tedy syn- chronní analýza nezávislá na jakémkoli stupni znalosti historie jazyka v jazykovém společenství. Na druhé straně však ze záse-

dy předností synchronního popisu plyne, i to, že diachronní popis předpokládá předběžnou synchronní analýzu všech různých "stavů", jimiž jazyk prošel během svého historického vývoje.

De Saussurovo přísne rozlišení synchronie a diachronie v jazyce (a v jistém smyslu i jeho implicitní ztotožnění *langue* = synchronie, *parole* = diachronie) je snad tou nejkritizovanější součástí jeho učení. Soudobí i pozdější kritické názory výslovných v "Kursu obecné lingvistiky" dokazují zejména nemožnost rozlišit v jazyce striktně složku diachronní a synchronní, jak to požaduje de Saussure. Jazyk jako jev kulturní a v lidské kultuře fungující je ve své podstatě vždy historický, takže neexistuje žádný "stav klidu" v jazyce. Synchronní složka je vždy pouze umělá a zjednodušená statická projekce skutečného jazyka, vlastně jen jeho strukturální kostry, na jakousi abstraktní plochu. Jazyková realita není však zdaleka tak homogenní (stejně rodá), jak taková projekce musí nutně předpokládat. Jazykové společenství je vnitřně diferencováno generačně, územně, společensky a profesionálně a každý uživatel navíc diferencuje jazyk ve své praxi stylově podle různých situací, v nichž jazyka používá. V dokonalém a neidealizovaném synchronním průřezu tedy koexistuje veliké množství variant starších i novějších jazykových prostředků, které je pak možno popsat v obojím aspektu: synchronním i diachronním. Obě metody spolu dialekticky souvisí a jejich použití závisí na povaze objektu zkoumání. V češtině například vidíme, že morfologie současného spisovného jazyka je mnohem archaičtější než morfologie většiny současných dialektů českého jazyka; ty pak z diachronního hlediska představují pokročilejší stádium národního jazyka, přestože všechny tyto útvary koexistují v čase. Ještě složitější obraz poskytuje hláskosloví, neboť v tomto ohledu jsou některé dialekty (např. východomoravské a lašské) z hlediska spisovného jazyka ve starším vývojovém stadiu, kdežto jiné (např. hanácké a středočeské) v pokročilejším stadiu vývoje.

Rovněž již neobstojí de Saussurovo hledisko, že systém jazyka je doménou synchronního přístupu, kdežto diachronie pracu-

je "jevy jednotlivými. Moderní jazykověda vidí vývoj jazyka jako vývoj systému, nikoli jednotlivostí. Přirozený jazyk je z tohoto hlediska víceméně vyvážený systém, jehož rovnováha se na různých místech neustále porušuje a zároveň neustále obnovuje".

Některé lingvistické disciplíny jsou svým předmětem zkoumání a někdy i dobou vzniku orientovány převážně diachronně nebo synchronně. Tak například pro svůj předmět má jasně diachronní charakter etymologie, jež se začala jako samostatná vědecká disciplína rychle rozvíjet už v průběhu 19. století. Naproti tomu fonologie, typická moderní disciplína z let rozvoje strukturalismu posausurovské epochy ve 2. čtvrtině 20. století, metodicky bývá jeden aspekt - synchronní nebo diachronní - pro jistý konkrétní úkol výhodnější než druhý. Ukáží nám to tyto dva příklady:

1. Přistupujeme-li k českému jazyku historicky, tj. používáme-li metody diachronní, vidíme, že ve 13. století se starší česká souhláska *g* změnila v celém rozsahu v souhlásku *h*. Přestalo tedy *g* být českou souhláskou; teprve později se v české znovu objevuje ve slovech přejatých, z hlediska diachronního ovšem jako jev mimořádný, cizorodý, přestože se vyskytuje jako znělá varianta domácí souhlásky *k* v některých asimilačních kontextech i ve slovech domácích. Posuzujeme-li současnou slovní zásobu z hlediska synchronního, vidíme, že souhláska *g* je dnes stále více frekventovaná dokonce ve velmi běžných slovech jako *magnet*, *kuma*, *brigáda*, *generál* a že se v současném fonologickém systému češtiny stává znělým protějškem souhlásky *k* a plnou rozlišovací platností (srov. *káže* x *gáže*, *kazový* x *gázový*, *kryl* x *gril*, *krok* x *grog*). Pro pochopení funkce a místa souhlásky *g* v českém jazykovém systému je tedy výhodnější na prvním místě přístup synchronní.

2. Zkoumáme-li synchronně současnou soustavu českého skloňování (deklinace), zjistíme, že ve spisovném jazyce je u mužského substantiva s tvrdým zakončením *loket*, zejména ve významu "sta-

1.1. Idiolekt - dialekt

Pozorujeme-li jazyk přímo v lidské životní praxi a zachyťme-li a zkoumáme aktuální jazykový materiál, zjistíme brzy, že jazyk neexistuje ani v sebestačném jazykovém společenství v nějaké zcela jednotné, "čisté" podobě, a dojdeme nakonec k závěru, že každý jednotlivý uživatel používá své vlastní varianty jazyka, která se aspoň v detailech liší od všech individuálních variant ostatních příslušníků jazykového společenství. Taková individuální varianta jazyka neboli idiolekt (z řec. ídios "svojn", "sokromý" + légein "řici", "mluvit") se dá charakterizovat jako soubor všech jazykových zvyklostí jednoho člověka v jednom časovém stadiu (v jedné době).

V průběhu života jednotlivce prodělává idiolekt mnoho změn, je epíše o vývojovou řadu několika různých idiolektů, jež na sebe plynule navazují. Přínejmenším se od pozdějšího idiolektu dospělého věku liší idiolekt dětský a obvykle také idiolekt období dospívání. Dětský idiolekt je relativně jednotný, dítě mluví o čemkoli za všech situací a ke komukoli zhruba stejně. Pro idiolekt dospělého člověka je naopak příznačné, že je značně variabilní. Tato proměnlivost má své zákonitosti, jež jsou spravidla společné idiolektům příslušníků větších společenství, a je podmíněna několika obecnými činiteli.

1) Jedním z nejdůležitějších faktorů je ~~čas~~, o němž se komunikuje (předmět rozpravy). Každý normální mluvčí má jak k dispozici jistý repertoár tematických jazykových variant a je schopen podle situace "přepojovat" na jistý jazykový rejstřík, tj. na soubor specifických, převážně lexikálních, v menší míře i gramatických prostředků. Člověk mluví jinak o vaření, jinak o autě, jinak o právních záležitostech a jinak o politice. Repertoár variant v rámci jednoho idiolektu nebývá velký,

rá délková míra", v genitivu singuláru a nominativu plurálu tvar lokte a v dativu singuláru tvar lokti místo tvarů loktu, loktě, které bychom v dnešním českém deklinacním systému jediné předpokládali. Synchronně nedovedeme tvary lokte ani lokti nijak zařadit ani vysvětlit a nezbývá nic jiného, než je označit jako výjimky. Diachronně dovedeme takové výjimky vyloučit: tvar lokte (gen. sg. a nom. pl.) a také tvar dat. sg. lokti jsou poalebními pozůstatky t-kmenového ekloňování, které v podstatě zaniklo již na počátku historické doby českého jazyka (tj. do začátku 12. stol.). Dříve byly takové t-kmenové tvary ve zbytcích ještě u několika jiných slov: dohet, nehet, drobet, krapet, trochet. Diachronní metoda se tedy osvědčuje pro výklad výjimek a archaismů v jazyce jako přístup velmi očekávaný.

Doporučená literatura

- Adolf Erhart, Úvod do obecné a srovnávací jazykovědy. Praha 1973.
 Praktické metody v jazykovědě. Vyd. O.S. Achmanovová. Praha 1965.
 Milij N. Greckij, Francúzsky štrukturalismus. Bratislava 1972.
 Louis Hjelmslev, Jazyk. Praha 1971.
 Ján Horecký, Základy jazykovědy. Bratislava 1978.
 Claude Lévi-Strauss, Mýšlení přírodních národů. Praha 1971.
 Jiří Levý, Umění překladu. Praha 1963.
 Jiří Levý, Bude literární věda exaktní vědou? Výbor studií. Praha 1971.
 Solomon Marcus, Algebraické modely v lingvistice. Praha 1969.
 O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958.
 Petr Sgall a kol., Cesty moderní jazykovědy. Praha 1964.
 Vladimír Skalička, Vývoj jazyka. Praha 1960.

...ná, užívá se někdy izolovaných slov a slovních spojení podpo-
rováných gesty a mimikou; mluví často přerušil realizaci výpo-
vul, jakmile zjistí podle výrazu tváře, pohledu adresáta nebo
jeho slov, že porozumění zamyšlenému komunikátu již bylo dosa-
huje.) Je to samozřejmým důsledkem toho, že napsaná věta se dá
číst několikrát znovu, pomalu a kriticky (mluvená věta je proti
tomu značně prchavý fenomén); pisatel má přirozenou tendenci
přetahávat kritice tím, že píše zhuštěněji, pečlivěji a často
eleganterněji, než by stejné sdělení realizoval ve spontánním
hovoru.

2) Dalším zdrojem diferencí mezi idiolktem psaným a mlu-
veným jsou jisté nedostatky grafických sdělovacích prostředků.
V mluvené řeči se bohatě využívá takových prostředků, jež se
nedají jednoduchým způsobem reprezentovat s pomocí relativně
primitivního repertoáru konvenčního pravopisu. Jde hlavně o pří-
zvuk, rytmus, intonaci, tempo mluvené řeči, tedy o jevy, jež
se obtížně zapisují i s pomocí speciální vědecké transkripce.
Proto musí pisatel často své věty pozorně formulovat a přeformu-
lovávat, mají-li v úplnosti a s úspěchem vyjádřit s pomocí
daného konvenčního pravopisu veškerou informaci, kterou si pře-
je předat adresátovi. Následující příklad ukáže, jak intonační
prostředek může vyjadřovat něco, co se musí v grafické verzi
vyjádřit jinou formulací. Mluvená výpověď

"Pa vel tam, nepřijel"

by měla v psané podobě tento ekvivalent:

Ve skutečnosti to nebyl Pavel, kdo tam přišel.

Pro úplnost je zde třeba jen dodat, že i psaní má ve srovnání
u mluvením jisté výhody, například možnost dělení na odstavce,
používání různých typů písma, úvozovek a velkých písmen; tyto
prostředky pak nemají přímý protějšek v mluvené podobě řeči.

Ačkoli jazykovědec ve skutečnosti přichází do styku s ja-
zykem jedině v podobě idiolketů, přesto se jen zřídka zabývá
na podrobné zkoumání jediného idiolketu. Obvykle ho zajímají

Jeho bohatství závisí do značné míry na typu zaměstnání, stup-
ní omezenosti s oborem, na okruhu zájmů, inteligenci, pova-
ze člověka atd.

2) Dalším, neméně významným faktorem podmínujícím výběr
jazykových prostředků, tedy variabilitu idiolketu, je ~~psa-~~
~~mluvčího~~ mluvího k adresátovi, k předmětu rozpravy nebo k cí-
li komunikace. Dá se pak stanovit postojová stupnice sahající
od upjatého, formálního, chladného, neosobního postoje na jed-
né straně až k uvolněnému, neformálnímu, srdečnému, přátelské-
mu, intimnímu postoji na straně druhé. Tato stupnici odpovídá
v idiolktech vždy jistý soubor diatinktivních jazykových pro-
středků lexikálních i gramatických, které tyto postoje signa-
lizují. Srov. například formální vyjádření

Návštěvníci se vyzývají, aby předložili svůj osobní prů-
kaz s neformálním způsobem vyjádření této výzvy, signalizují-
ím důvěrný vztah:

Tak mi, člověče, ukaž tu svoji legítuku!

Vedle toho má ovšem každý mluví ve svém idiolketu k dispozici
i rozsáhlý repertoár prostředků neutrálních, postojově vícemé-
ně bezpříznakových. Srov. například:

Mohl bych se podívat na vaši legítimu?

3) U většiny mluvčích v naší společnosti přistupuje ke
dvěma zmíněným činitelům dříve či později ještě činitel třetí.
Naučí-li se totiž člověk číst a psát, diferencuje se jeho idio-
lekt zpravidla dost výrazně na variantu používanou při ~~mlu-~~
~~psaní~~ a variantu používanou při ~~mluveném~~. Rozdíl me-
zi nimi vyplývá ze dvou druhů příčin.

● Diference souvisí s příčinami situačními. Použití
psaného (grafického) prostředku normálně předpokládá nepřítom-
nost adresáta nebo adresátů. Tím se vytváří potřeba daleko
větší explicitnosti než při bezprostřední mluvené komunikaci
(face-to-face communication). Pisatel se snaží o pečlivější a
přesnější konstruování vět a jejich úplnost, ukončenost.
(Věty při mluvené bezprostřední komunikaci bývají často nekon-

pověšnější společné jazykové zvyklosti větších skupin lidí. Nesíme však nikdy pouštět ze zřetele, že přes výrazné kolektivní dorozumivací funkci jazyka je řeč v poslední instanci záležitost individuální. Vše, co víme o jazyce, je založeno na pozorování individuálních idiolektů.

Jsou-li idiolekty dvou nebo více jednotlivců do té míry podobné, že jsou si vzájemně srozumitelné, je mezi těmito jednotlivci možná úplná oboustranná komunikace. Vzájemná srozumitelnost je ovšem věc stupně a sahá od víceméně dokonalé podobnosti a porozumění až k úplné nepodobnosti a nepochopení, tedy k případům, kdy jsou idiolekty vzájemně nesrozumitelné. Míra srozumitelnosti vzájemného porozumění a podobnosti jednotlivých idiolektů závisí v první řadě, třebaže nikoli výhradně, na dvou okolnostech: na tom, kde lidé žijí, a na tom, jak lidé žijí. Tyto dva typy faktorů způsobují, že variabilita idiolektů ve větších lidských společenstvích je ve zřejmé korelaci se zeměpisnou situací a společenskou strukturou těchto společenství. Lidé, kteří jsou v častém, popř. každodenním styku buď proto, že bydlí v jedné obci, nebo proto, že patří k téže společenské, hospodářské, popřípadě náboženské skupině, budou velmi pravděpodobně užívat podobných, ba obyčejně do značné míry shodných jazykových prostředků. Naproti tomu lidé, kteří budou mít jen zřídkakdy příležitost spolu mluvit nebo nebudou mít vůbec takovou příležitost, budou se co do užívaných jazykových prostředků lišit podstatně více.

Společenský faktor se nemusí projevovat ve všech jazykových společenstvích a ve všech jeho složkách stejně výrazně. Kde je společenské rozvrstvení složitější a hlubší, bývá obecně situace taková: Uniformnější systém jazykových prostředků mívají zpravidla ty společenské vrstvy, u nichž je obvyklý častý pohyb po rozsáhlejších územích (např. u vojáků a obchodníků) a které mají vyšší vzdělání a kulturní úroveň (u inteligence). Ty společenské vrstvy, které jsou víceméně vázány na jedno místo (např. zemědělské obyvatelstvo) a nemívají vyšší vzdělání, mají jazykové prostředky obyčejně výrazněji odlišené od jazyka

jiných společenských vrstev; zároveň je pro tyto usdlé obyvatelcké skupiny příznačné, že jsou po stránce jazykové teritoriálně značně rozrůzněné. Jinými slovy: Tito lidé používají téměř stejných idiolektů jen v rámci poměrně malých oblastí (např. jen v jedné obci nebo malé skupině blízkých obcí); srovnáváme-li idiolekty mluvčích z různých obcí zeměpisně jen trochu víc odlehklých, pravidelně v nich najdeme víceméně výrazné a zákonitě odlišnosti. Tato teritoriální jazyková diferenciace je zřejmě primárnější než jazyková stratifikace sociální, neboť i společenství s nevýrazným společenským rozvrstvením bývají téměř vždy vnitřně diferencována v důsledku působení zeměpisného faktoru.

Pro naše evropské kulturní a jazykové prostředí je příznačné, že diferenciace mezi skupinami idiolektů daná geografickým faktorem zasahuje všechny jazykové plány a že tedy tzv. ~~idiom~~ ~~idiom~~ ~~idiom~~ (nářečí) se vzájemně liší svým hláskoslovím, tvaroslovím, skladbou i slovníkem (tedy ve stejných dimenzích jako jednotlivé jazyky). Naproti tomu skupiny idiolektů diferencované faktorem společenským (tzv. ~~společenská nářečí~~) se liší jen v oblasti pojmenování těch skutečností, jež jsou pro danou sociální, popř. ekonomickou skupinu uživatelem jazyka charakteristické; liší se tedy jen ve slovníku a frazeologii. V jiných kulturních a jazykových prostředcích mohly a mohou být i zde poměry odlišné; sociálně vyčleněné skupiny idiolektů se nezřídka lišily nebo liší od ostatních idiolektů dané jazykové oblasti značně radikálně a nejen ve slovníku a mohou být charakterizovány jako skutečné profesionální jazyky (např. pro obyčejného Korejce je nesrozumitelný jazyk sběračů kořene ženšen v Koreji; podobně fungují tajné jazyky řemeslníků v arabské oblasti).

Na větších územích tvoří teritoriální dialekty velice často složitě řetězce, jejichž bližší členy jsou vzájemně víceméně srozumitelné, vzdálenější členy pak obtížně srozumitelné nebo vůbec nesrozumitelné. Taková situace je například na území Německa, kde dialekty severní (dolnoněmecké) a jižní (hornoněmecké) jsou si vzájemně velmi těžko srozumitelné; v daleko výraz-

nější podobě se a touto situací setkáváme v Číně, kde dialekty severní a jižní skupiny jsou si navzájem zcela nesrozumitelné a dokonce ani mluvčí různých jižních dialektů nejsou často schopni se bez pomoci tlumočníků nebo čínského hieroglyfického písma navzájem spolu porozumět. Naproti tomu řetězcem navzájem srozumitelných dialektů se často vyskytují tam, kde spolu hrají dva různé jazyky, takže přechod od jednoho jazyka k druhému je z hlediska jazykově zeměpisného stupňovitý, nikoli ostrý. Jsou to tzv. řetězové nářečí. Tak je tomu mezi češtinou a slovenštinou na jedné straně a polštinou na straně druhé například na Těšínsku a v oblasti Oravy, dále mezi francouzštinou a italštinou v oblasti Nizy nebo mezi němčinou a holadštinou v dolním Porýní. Budeme-li chápat různé jazyky jako komplikované definované skupiny dialektů (viz níže), bude nutnou, nikoli však dostačující podmínkou jazyka, aby všechny jeho dialekty tvořily komplexní systém řetězců dialektů, jejichž libovolné a sousední články jsou navzájem srozumitelné. Libovolně zvolené dva dialekty (a tedy i idiolkty) jednoho jazyka jsou pak buď navzájem srozumitelné, nebo jsou vzdálenějšími články spoň jednoho takového řetězu.

Zatím jsme stále vycházeli ze značně jednoduché představy, že každý článek užívá jen jednoho idiolkty a že tedy patří jen do jedné nářeční, popř. jazykové skupiny. Z našeho výkladu však zároveň vyplývá, že i za předpokladu aktivního používání pouze jednoho idiolkty jedné skupiny každý člověk pasivně rozumí idiolkty dvou nebo více skupin (tj. dialektů nebo jazyků) vzájemně srozumitelných. Ve skutečnosti je však situace složitější. Pravidelně v každém jazykovém společenství totiž existují jedinci, kteří nejenže pasivně rozumějí dvěma nebo více nářečím, popřípadě jazykům, nýbrž aktivně užívají dvou nebo více idiolkty patřících k různým dialektům nebo jazykům. Pokud jde o různé dialekty, nazýváme takový stav diglosií, pokud jde o různé jazyky, mluvíme o bilingvismu. Diglosie je jev ve všech jazykových společenstvích velmi rozšířený. (Patří sem např. situace, kdy lidé používají doma tradičního nářečí

a na veřejnosti spisovného jazyka.) Bilingvismus je běžnější jen tam, kde se vyvinuly ty formy kultury, jež přesahují hranice jednoho společenství (např. zahraniční obchod, politika, mořplavectví, cestování, umění, literatura, věda) a jež vyžadují tlumočnickou a překladatelskou činnost. Při značném zintenzivnění mezilidských kontaktů v moderních civilizacích je společenský, hospodářský a kulturní význam zejména bilingvistů pro všechna lidská společenství nesmírný.

Soubor všech nářečních, popř. jazykových skupin idiolkty, často funkčně hierarchicky uspořádaných, které slouží komunikaci v jisté administrativně a teritoriálně vymezené oblasti (popř. v jisté etnické společenství), nazýváme jazykovou skupinou jisté společenství. Všimneme si hlavních jevů naší, tj. české jazykové situace a vysvětlíme několik základních termínů, jichž se pro popis a vysvětlení této situace tradičně používá. Upozornujeme, že tyto termíny vznikly často v různé době a v odlišných souvislostech a nepoužívá se jich u různých autorů vždycky stejným způsobem, takže jsou nejen nejednoznačné, ale také se pojmové oblasti jimi označované různým způsobem kříží. Kromě toho nebývají vždy definovány jen na základě lingvistických kritérií a mají zčásti charakter nestejnorodých termínů smíšených. Berou se pak při jejich definici v úvahu kritéria lingvistická, etnografická, historická, kulturně politická, sociologická atd.

Soubory idiolkty vymezené na základě podobnosti, teritoriálního rozšíření a komunikativní společenské funkce se u nás zpravidla nazývají šlasky. Obvyklé je další dělení útvarů jazyka na

- strukturní (komplexní) útvary s vlastní charakteristickou strukturou ve všech jazykových plánech (např. tradiční teritoriální dialekty v Čechách a na Moravě, český spisovný jazyk);

- nestrukturní (nekomplexní) útvary (poloútvary) bez vlastní charakteristické struktury ve všech jazykových plánech, charakterizované jen vrstvou lexikálních a frazeologických pro-

středků (např. studentský slang, myslivěcká mluva); užívání takových poloutvarů využívá v ostatních plánech výrazových prostředků útvarů strukturních.

3.1.1. Strukturní útvary národního jazyka

Za elementární termíny v oboru strukturních útvarů jazyka se považuje termín "idiom" a "(národní) jazyk". Pro dávno minulost Evropy a ještě dnes pro velká území mimo Evropu je rozdíl mezi těmito termíny poměrně málo významný. Za dialekty i jazyky se totiž považují skupiny víceméně podobných idiomů, jejichž podobnost je většinou důsledkem genetické příbuznosti. Pokud se těchto termínů užívá ve stejném kontextu, předpokládá se, že stupeň podobnosti v rámci jednoho dialektu je větší než podobnost idiomů v rámci celého jazyka. Rozdíl mezi dialektem a jazykem je tedy pouze věc stupně a stanovení, co jsou ještě dialekty, a co už jsou jazyky, je do značné míry arbitrární. (Srov. např. situaci na slovanském území před 9. stoletím: někteří jazykovědci tu mluví o starých praslovanských dialektech, jiní o starých podobách slovanských jazyků.)

Mluvíme-li však o novodobých jazycích, specifikuje je zpravidla jako ~~národní~~ národní. Národní jazyk je pojem nadřazený všem idiomům (a tedy i dialektům a ostatním jaz. útvarům) používaným jistým národním společenstvím. Je to pojem značně abstraktnější než pojem idiomu nebo dialektu. Pro větší názornost si můžeme představit, že jeho konkrétnější reprezentací by byl průnik všech společných vlastností daných idiomů a dialektů. Národní jazyk se pak dá vymezit i jako soubor strukturně si blízkých a hierarchicky uspořádaných jazykových útvarů, jichž užívají při přirozeném vzájemném dorozumívání příslušníci jednoho národa. Útvary národního jazyka vznikají a vzájemně na sebe působí v procesu konstituování a rozvoje národa a jeho kultury a podléhají v souladu s národním vývojem společným vývojovým tendencím. Synchronní stav národního jazyka je pak výsledkem tohoto komplexního procesu.

„tady pojem národního jazyka pojem vývojový, historický, podstatný činitel nejen lingvistickými, nýbrž i politickými, administrativními, hospodářskými, kulturními a geografickými. Převážně společenské faktory rozhodují o tom, který dialekt se stane základem a vývojovým východiskem národního jazyka. To platí v plné míře i o národním jazyce českém. V rámci národního jazyka se jeden z jeho útvarů stává ~~podstatně nadřazeným~~, reprezentativním a často i kodifikovaným (bývá to tzv. kulturní dialekt, spisovný jazyk, literární jazyk nebo jen jeho psaná podoba, rituální jazyk apod.).

Teritoriální aspekt (tradiční nářečí) je tvořen téměř stejnými idiomem skupiny lidí žijících blízko sebe. Stejnost idiomů odpovídá velmi obdobným životním podmínkám obyvatel jednoho místa a hlavně té okolnosti, že občané jsou denně v neustálém kontaktu. Jazyková norma dialektu je spontánní a udržuje se živelně. V tradičním, neporušeném dialektu je norma stabilizovaná a značně konzervativní a také její vývoj je neřivný, spontánní. Dialekt nezná kodifikaci a jeho norma bývá zachycena pouze v nářečních monografiích. Užívání dialektu je omezeno na nevelký rozsah běžných komunikativních funkcí, takže nářečí se dobře obejde bez stylistického rozvrstvení, ačkoli jistě slohová diferenciací není vyloučena. Funguje primárně pouze ve formě mluvené.

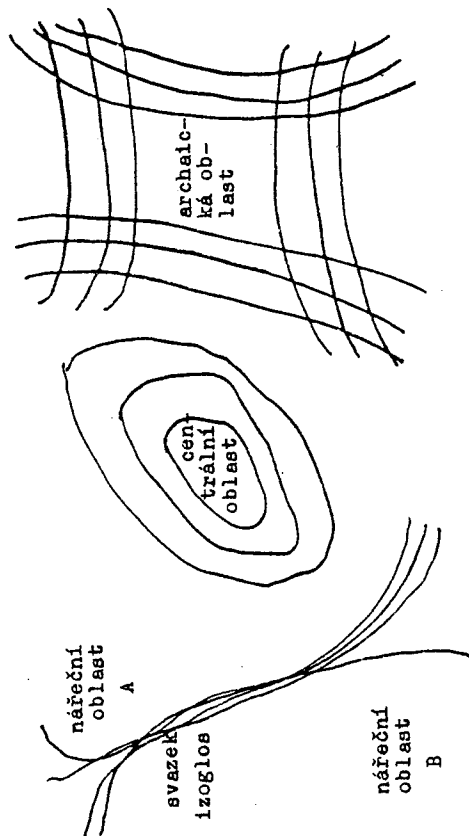
Z hlediska diachronního bývají dialekty chápány jako teritoriální obměny národního jazyka a jejich hranice jsou chápány jako prostorová projekce změn probíhající v čase. Proto má v dialektologii tak významné místo metoda ~~jazykovědného zeměpisu~~. Názornost se koncentruje na uzemní rozložení shod a rozdílů v nářečích a zjišťuje se maximální rozsah rozšíření jednotlivých jazykových jevů. Geografická hranice jazyka, vyznačená na mapě čarou, se nazývá ~~hranice~~ zachytli-li se na jedné mapě rozšíření a hranice většího množství nářečních jazykových jevů, objeví se při takovéto projekci jistý víceméně složitý, avšak výmluvný obraz. Některé izoglosy na mapě tvoří výraznější svazky a jsou pak považovány za hranice nářečních skupin. Odpovídá-

Za hlavní děličko základních nářečních skupin českého národního jazyka se tradičně považují střídnice ze starší hlubší semohlásky ů ý (popřípadě í v některých postaveních). Čistá nářečí proti moravským mají v naprosté většině za tyto semohlásky diftongické střídnice ou ej (slavnej soud). V rámci nářečí na Moravě se vymezuje skupina nářečí středomoravských (hanáckých) střídnici ó á (slavné sód), skupina nářečí lašských na severovýchodě území střídnici u z (slavny muť). Za archaickou skupinu můžeme považovat nářečí východomoravské se zachovanými semohláskami ů ý (slavný súd).

S postupnou integrací společností a stále větší intenzitou mezilidských kontaktů na rozsáhlých územích (a to kontaktů přímých díky rostoucí možnosti volného pohybu i nepřímých díky působení různých sdělovacích zařízení a prostředků) nářeční diferenciace pozvolna mizí a dialekty odumírají. Odumírání nepostupuje ve všech jazykových plánech, zeměpisných oblastech a společenských skupinách stejně rychle. Tradiční teritoriální dialekty i v současnosti zůstávají u mnoha lidí základem jejich idiolektu slovečnického soukromé komunikaci v rámci rodin a užšího okruhu blízkých lidí. Jacu pak výrazem rodinné a přátelské soudržnosti, příslušnosti k rodině obci a rodnému kraji, někdy jsou i projevem lokálního patriotizmu a romanticky chápáného etnického svérázu.

Všimněme si nyní hlavních tendencí při ústupu nářečí a příčin tohoto jevu. Za prvé do jednotlivých idiolektů pronikají s větší nebo menší intenzitou prvky jiných útvarů národního jazyka, a to především prvky útvaru s největší společenskou prestiží - jazyka spisovného. Vedou k tomu jednak důvody věcné (např. nedostatek vhodného pojmenování v dialektu) jednak důvody psychologické a společenské (např. subjektivní preference týkající se výrazů prestižního útvaru proti výrazům neprestižních útvarů). Za druhé pak posílení širších mezilidských kontaktů v soudobé společnosti vede u velkého množství mluvčích jazyka ke snaze o jazykové vyrovnání. Především na počítuje jako nežádoucí zejména u mladší generace jazyková nklinalize rozdílu mezi venkovským a městským prostředím.

Jí často přírodním, politickým, administrativním nebo kulturním předělům, jež tvoří bariéry, za kterou už nepostupovaly jazykové změny. Jindy obklopují izoglosy různých jazykových jevů koncentricky významné centrum, jež mělo nebo doposud má společenskou prestiž, kulturní vliv nebo mimořádný hospodářský význam, a ukazují tak, že z této semohláskové oblasti vycházely impulsy k jazykovým změnám. Někdy opět vidíme na mapě negativní protějšek ohniskové oblasti: některá oblast je obklopena křížícími se izoglosami, jež však patří k vzdálenějším centrálním ohniskovým oblastem a ukazují tak, že dané místo nebylo zesázeno žádnou ze změn vycházejících z příslušných ohnisek. V tomto případě mluvíme o semohláskové (semohláskové) oblasti.

Nářeční situace v Čechách je odlišná od poměrů na Moravě. V Čechách způsobilo silné pražské kulturní a politické ohnisko značnou nivelizaci nářečních rozdílu v převážné části země. Jedině v severovýchodním a jihozápadním pomezí lze pozorovat větší a hlubší nářeční rozrůzněnost. Na Moravě naproti tomu převažovala zřejmě tendence k rozdrobenosti, k izolaci nářečních skupin a k vytvoření ostrých nářečních hranic charakterizovaných svazky izoglos.

Nejstarším interdialektem na našem území je nadnářečí „litedočeské“, jež se v Čechách při jejích málo výrazné nářeční situaci natolik rozšířilo, že jeho uživatelé ztratili povědomí o jeho teritoriální omezenosti a začali ho pocítovat jako „přízně mluvený jazyk“ v jakémkoli prostředí v celých Čechách. Tento útvor se v Čechách často chápe jako jednotná nespisovná podoba národního jazyka konkurující se spisovnou češtinou a říká se mu pak obecná čeština. Díky tomuto pojetí proniká obecná čeština i do umělecké literatury a dramatu, někdy i do méně oficiálních veřejných projevů. Že je představa o teritoriální nemezenosti a jednotnosti obecné češtiny klamná, svědčí ta okolnost, že se v oblasti lašských a východomoravských dialektů a interdialektů a ve středomoravské oblasti ve venkovských lokalitách pocítuje obecná čeština vesměs jako cizorodý prvek signalizující příslušnost jejího mluvčího do Čech. V oblasti středomoravského interdialektu obecná čeština s tímto nadnářečím v centrech nemože koexistuje, je koncedována a některé prostředky jsou z ní do interdialektu postupně přejímány. Týká se to ovšem převážně jen větších a západnější položených center (Brno, Třebíč aj.). Dalo by se proto snad mluvit i o vznikající středomoravské variantě obecné češtiny.

Na pozadí spontánně vzniklých a vyvíjejících se nářečních útvarů je pak možno charakterizovat spisovný jazyk. Vyroste rovněž z nářečí, byl však po staletí vědomě třiben a kultivován po stránce mluvnické i lexikální, aby se tak stal jedním z prestižně nejvyšším dorozumivacím prostředkem celé společnosti ve všech oblastech hmotné i duchovní kultury. Není tedy omezen ani teritoriálně, ani funkčně. Z funkční mnohostrannosti spisovného jazyka plyne i potřeba jeho stylového rozvrstvení. Jeho stabilita v úzu je zajišťována neustálou kodifikační normou v mluvnících, slovnících a různých jazykových příručkách. Uvědomělá péče o dobrou úroveň jazykového dorozumívání i o spisovný jazyk jako jeho nástroj se tradičně nazývá jazyková kultura.

Ideální spisovný jazyk je v jistém smyslu ryze normativní pojem, tj. je ho možno chápat jako soustavu pravidel jazyka,

Za třetí lidé při změně společenských a výrobních poměrů povolnou zapominají na starší sociální a hospodářské jevy a okolnosti, takže postupně mizejí ze slovníku stále větší počet idiolektů celé věčné okruhy (např. názvy starých avatních zvyklostí, funkcí a předmětů s nimi spojených, názvy známých reálií, např. názvy částí starého typu pluhu, části cepu, koněského postroje, kolovratu).

Celý tento komplexní proces nezasehuje pouze slovník, nýbrž se nakonec projevuje i ve fonologických a morfologických plánech, z nichž mizejí výrazné lokální rysy odlišující idiolekty jedné obce od idiolektů ucí sousedních. V syntaxi se pak zachovávají hlavně ty prostředky, které jsou charakteristické pro mluvenou podobu národního jazyka vůbec. Nejsilnější se tyto nivalizační tendence prosazují u mladších generací a u obyvatel míst v blízkosti větších měst a průmyslových center. Původní stabilní nářeční situace a norma se tedy rozkolísává a vzniká situace příznačná pro naši současnost, že totiž i v rámci jedné lokality lidé mluví celou škálou od sebe se odlišujících idiolektů. Idiolekty obyvatel starých a starších se blíží ideální normě tradičního nářečí, idiolekty lidí střední a mladší generace představují plynulý přechod od tohoto stavu k novému, hierarchicky nadřazenému, teritoriálně značně extenzivnějšímu útvaru, tzv. interdialektu (nadnářečí). Interdialekt nebývá na větších teritoriálních plně dotvořen v celém systému; ve fonologii, morfologii a slovníku se v něm uchovávají jen základní společné rysy větších skupin sobě blízkých tradičních teritoriálních dialektů. (Pokud se v některých jazycích - jako tomu bylo např. ve staré řečtině - konstituje takový strukturně dotvořený nadnářeční útvar na všem dialektových jazyce, označuje se jako lingva.)

Na území Moravy se takto vytváří středomoravský (hranický) interdialekt, v oblasti lašské lze mluvit o tvořícím se interdialektu ostravském; vzniká asi také interdialekt východomoravský, rozvíjející se zejména ve větších městských centrech východní Moravy (Gottwaldov, Uherské Hradiště).

vání termínů profesionální mluvy může být neznalost termínů spisovných, výhoda úspornosti, stručnosti (často jednoslovnosti) nespisovných termínů při zachování jejich jednoznačnosti v daném pracovním kontextu, popřípadě nedotvořenost spisovných termínů v daném oboru. Příklady vjhrněnějších profesionálních útvarů jsou mluvy hornická, hutnická, rybářská, zemědělská, zdravotnická a železničářská. Spontánnost tvorby profesionálních termínů a okolnost, že nejsou kodifikovány, vysvětluje jejich dosti značnou časovou i teritoriální variabilitu.

Uvedme jen několik ukázek speciálních výrazů různých profesionálních mluv.

Mluva horečnická: tačnik (dopravuje kolečka čili táčky s uhlím z rubání na třídy), folovad (plní vozíky, z něm. voll "plný"), štreka (třída, důlní chodba), šut (sypaný komín), bašo (žvýkačí tabák), buláč, bulat (vynechat směnu), kylof (hornický krompáč, špičák).

Mluva rybníká: nevod (velká tažná síť), vatka (menší síť), porybný (řídí rybolov), vodulej (dolévá vodu do kádí).

Mluva zemědělská: dvojak, hák, plevák, rušák (druhy pluhů), kolotoč (trídírna brambor).

Mluva zdravotnická: eksnout (zemřít, z lat. exitus "smrt"), pacoš (pacient), čurce (vzorky moče), gypovna (sádrovna), gynda (gynekologické oddělení), penoš (penicilin), richard (úpletek), sestři (ošetřovatelka), lepliduch (nemocniční zřízenec), děckař, kožař, plícař, ušař.

Mluva železničářská: papoušek (lokomotiva řady 477 modře natřená a červenými koly), kanárek (vůz na přepravu cementu se žlutým nátěrem), bumliak popř. raketa (omíšený, zpravidla nákladní vlak), vekal (výhybka z něm. Weiche).

Nejvariabilnějším útvarům našeho národního jazyka jsou tzv. slangy neboli "mluva zájmových a pracovních skupin". Od

jejichž dodržování je v jistých komunikativních situacích závažné. Spisovná norma tedy stanoví, jak se má mluvit a psát. Ve skutečné spisovné komunikaci každý uživatel - přes svou víceméně uvědomělou snahu dodržovat tuto ideální normu - vnáší do svých projevů většinou spontánně aspoň některé méně nápadné prvky z teritoriálních i sociálních jazykových útvarů a vytváří si tak svůj vlastní spisovný idiolekt. Neomezují-li se tyto teritoriálně podmíněné prvky ve spisovných projevech na jednotlivce, nýbrž stávají-li se v určité širší oblasti obecně běžnými a společnými, vznikají oblastní mluvy společného jazyka. U nás byly zjištěny převážně v mluvené podobě spis. jazyka (A. Jedlička). Výrazné a často i kodifikované oblastní varianty jsou např. v současné němčině a angličtině, kde se jim říká národní, popřípadě oblastní standards. Abychom si tyto pojmy přiblížili, podíváme se podrobněji na oblast angličtiny. V ní se nejvýrazněji utvářel standard britský a americký; dále je charakteristický standard jihoafrický a australský; vedle nich existuje i národní standard skotský a irský; v Anglii samé lze pak mluvit o oblastním standardu jihoanglickém, středoanglickém a severoanglickém.

Pojmu našeho hierarchicky a prestižně nadřazeného spisovného jazyka v celé oblasti anglického jazyka přibližně odpovídá všem národním standardům nadřazená a nadnárodní tzv. standardní angličtina, jež je nejjednotnější v oblasti pravopisu, nejméně jednotná v oblasti výslovnosti. V mluvené podobě ji realizuje ta varianta angličtiny, které se používá v rozhlase.

3.1.2. Nestrukturní útvary národního jazyka

Z těch útvarů národního jazyka, které jsou charakterizovány jen specifickou vrstvou lexikálních a frazeologických jednotek, jsou společensky nejvýznamnější různé profesní (profesní mluva), které se vytvářejí téměř ve všech kómplexně utvářených prostředích. Profesionální mluvou se mini mluva zaměstnaneckých skupin, v nichž se při práci užívá jistého souboru termínů nebo terminologických spojení, většinou nespisovných nebo od spisovných se odlišujících. Důvodem uží-

profesionální mluvy se liší výraznou emotivní složkou. Důležitým stínitelem při vzniku nových slangových prostředků je jazyková hra, bohatě používaní metafor, zkracování slov a univerbace. Nikoli zanedbatelnou roli hraje ve slangu specifické vyjádření prozodických prostředků. Slangy jsou zajímavé i ze sociologického hlediska, neboť do značné míry souvisí svým vznikem i charakterem s pracovním nebo jiným kolektivním prostředím svých uživatelů; míra, do jaké je užívání slangu ve skupině závažné, svědčí o soudržnosti, popřípadě i jiných vlastnostech skupiny. V tomto směru se slangům blíží i profesionální mluva. Nežádá se tyto dva typy útvarů nedat v aktuálních idiolektech od sebe dost dobře odlišit (srov. např. silně terminologizovaný vojenský slang). Poněkud zvláštní a přechodný ráz má poměrně stabilizovaná zájmová mluva myslivecká, jejíž terminologická i neterminologická složitost jsou motivovány převážně emocionálně. Podobné jako mluva profesorů i ona se realizuje na základě spisovného jazyka nebo častěji na základě nějakého teritoriálního útvaru. Naproti tomu značnou labilitou je charakterizován proměnlivý a výrazně vlnavý slang mládeže se speciální variantou slangu studentského.

Všeobecný výklad doložíme několika ukázkami výrazů z jednotlivých slangových útvarů.

Slang vojenský: rožák, plukas, genoš, lampasák (důstojník), fuřák (voják z povolání), džylák (poddůstojník z povolání), zetvépak (zástupce velitele pro věci politické), poseda (dozorčí posádka), opušták (povolání k opuštění místa posádky), půllitry (polovysoké boty), atomkecky (obrněná přezkva), bříza (puška).

Slangová mluva mládeže: světla, slechy, běhy, pírko, barva, složit zvěr, knour, parukář (srnec s deformovaným parožím), vydávat (štěkát), prut (psí ocas), rez (jelení moč), vekal (stazka vyšlepaná zvěří a pravidelně ji používající), liz (sál pro zvěr), poslední hryz (větévka vkládaná do tlamy zastřelené zvěří).

Slang mládežnický: jazyková hra - "Netaras, Bulbo!"; metafora - sladký dřevo (kytara), křtek (podzemní dráha); univerbace - Slinťák (náměstí I. P. Pavlova); zkracování slov - neva, bezva, senza; univerbace - voddyhač (park odlehu); žvýka (žvýkačí guma).

Slang školní mládeže: žákinda (žákovská knížka), škrták (šátek na krk), hladovka (velká přestávka), uča (učitelka), jasnáčka (jasná), vlašák (vlastivěda).

Slang středostátní: výzo, flek, kula, stača, kentor, šerif, knfr (ředitel), děják, matyka, cnenka, bloška, tělák, tesit, opáčko, šulda (školník), šrotit, šprtát, šplhoun, šplhavoc. Romány a balance (Balady a romance).

Slang vysokoškolský: asák, labiny, štácka, opravák, marksák, štipko, cvičko, přednes, pruba, filda, pajda, pedák, medyna. In'gol. Vzniká u deklasovaných vrstev společnosti (zlodějů, prostitutek, žebráků, povaleců apod.) ze snahy o nesrozumitelnost mluvy pro příslušníky jiných společenských vrstev.

Je to v podstatě vlná profesní mluva, jež má v krajních případech charakter skutečného strukturálního útvaru s vlastním slovníkem i jednodušnou gramatikou. V Rusku byl donedávna takový "jazykem" argot podzemních obchodníků a překupníků (další příklady na str. 63). I v našem prostředí je příznačné, že argotický slovník nezahrnuje pouze vrstvu terminologickou, nýbrž že jsou v něm do větších nebo menších speciálních termínů nabírána nebo aspoň formálně pozměněna i slova běžné slovní zásoby. Ide tedy zřejmě o záměrnou deformaci uchovávané jazykové normy. V tomto směru mají k argotu blízko i těži z něho i některé slangy. Argotické prvky jsou do značné míry často s ocností přejímány jistou mládeží v pubertálním a postpubertálním věku, kdy se ve zvýšené míře projevuje snaha o společenskou emancipaci a nonkonformnost. Tradiční zlodějský argot má mnoho přejatých prvků, zejména z mezinárodního gaunerického argotu rotwelsch, dále z cikánštiny a z jidiš, tj. z jazyka židovského obyvatelstva zejména ve východ-

Následující příklady ilustrují tradiční **Wortbildung** - **Wortbildung**: špíchačka, stříkačka, krochna (revolu-
var); háček, kliment, klimák (paklíč); káča (pokladna, sou-
visí s kasa); čára (cesta); nevěřící, pumpa (vyšetřující
soudce); chlupatej, chlupáč, polďa, hemon (policista); hrát
na housle (plívat mříže); love (peníze), klika, pětka (dese-
tikoruna).

Vedle zločineckého argotu se ve větších městech vytvá-
řejí poloargotické útvary lokální. Například je to mluva
tzv. brněnské plotny, pro niž jsou charakteristické zejména
prvky přejaté z jazyka brněnských Němců a z vídeňské městské
mluvy, dále bývalá pražská podskaláctví a hantýrka žižkov-
ských pepíků. Brněnská plotnáctvína je útvar dnes ještě znač-
ně živý, proto z ní uvedeme několik příkladů: bims, brzda,
betón (cáláb); gampř (hřib); rychna (zápach z něm. riechen);
cédát se (koupát se); šropál, svišť (dítě); kábř, kořen, ře-
meň (mladík); józl (sako, kabát); knóbl (knoflík); pekle
(boty); lochna (díra), šlocna (holá hlava); cemr (kříže);
schoř (kradené věci); rola (nádraží); kolčít, trsat (tanco-
vat); čechr (přátelecká zábava, flám); lochčít se (smát se);
košť, khoc, filé (dívka, z něm. Katze a fr. fille); volkér
(prostějovská rezná).

Kada argotických lexikálních prvků a ustálených slov-
ních spojení byla přejata do obecné češtiny a některé výrazy
odtud i do mluvené podoby spisovného jazyka (např. šlamati-
ka, mejdan, čokl, prachy, floky, fuky, fízl, špicl, bručet,
sedět, být v cíládku, být v base, být v bryndě, být v kašl,
dávát bacha, mít kliku). Analogicky přecházejí jisté argo-
tické prvky i do lokálních neargotických útvarů, například
z mluvy brněnské plotny přešly některé výrazy do městské
mluvy brněnské (šalina, mkl ej.).

Uvedli jsme výše, že národní jazyk je souhrnem výrazo-
vých prostředků sloužících příslušníkům určitého národa; sám
"nobě je pojmem z oblasti věd o společnosti. Jazykovědu za-
hlaví především formy jeho existence, "projevení se" - tzv.
útvary národního jazyka, tj. už konkrétní struktury a jednou
funkcí nebo e více funkcemi. Viděli jsme také, že tradičně
"mezi ně řadí spisovný jazyk a tradiční teritoriální dia-
lekt, nověji se soustředěná pozornost věnuje i obecnému jazy-
ku, jehož existenčními formami jsou u nás různá nadnářečí.

O těchto útvarech, především o spisovném jazyce nebo o
dialektu, máme představu, ostatně do jisté míry oprávněnou,
že existují jako ryzí, relativně vyvážené struktury, jak se
o tom přesvědčujeme z kodifikačních příruček nebo z nářečních
monografií. Denní jazyková zkušenost nás však informuje o
tom, že při běžném komunikativním aktu může původce projevu,
tvůrce komunikativního aktu užít jazykových prostředků patřící-
cích k různým útvarům (tj. s různou útvárovou charakteristi-
kou), jinak řečeno, vytváří si v tomto případě vlastní sou-
bor výrazových prostředků, víceméně svérázný idiolekt, který
hranice jazykových útvarů záměrně překračuje nebo je jednodu-
še nerepektuje.

Zdálo by se, že je možno hledat řešení v analýze **styli-
stické** jenže stylistická diferenciacce (srov. pojetí stylis-
tických vrstev) bývala zatím spojována převážně s jazykem spi-
sovým, který je jisté mnohovrstevnatý; lze dokonce říci,
že jej stylistická variabilnost jako jazykový útvar přímo cha-
rakterizuje, například ve srovnání s dialektem. Dosud se rov-
něž uznává zásadní význam výběru výrazu podle faktorů **řečotvor-
ných** (tedy více než "stylistických"), to jest buď pro řeč mlu-
vovou, nebo psanou. Takový řečotvorný faktor se projevuje jak
již v řečovém stadiu preparativním, tak i realizačním a per-
cepčním (tj. jak před realizací, tak i při realizaci a po ní

x) Tento oddíl reflektuje novější koncepci J. Chloučka.

ným a obecným jazykem. Se zřením k výše uvedenému dáleci rovině je hovorový styl právě pro onu tolerantnost tím souborem stylisticky podmíněných prostředků, který je mnohdy určen jak projevům veřejným, tak i důvěrným; jeho funkce při dorozumívání je dvojaká, a proto zastoupená.

3.3. Jazyky v kontaktu

Jazyková situace v našich poměrech je relativně jednoduchá, neboť ji tvoří různá útvary jen jednoho jazyka národního. V jiných společenstvích bývají jazykové situace daleko složitější, zejména tvořili-li je hierarchizované systémy, jejichž složkami jsou různé národní jazyky. Například ve spojených státech mluví část obyvatelstva nejrůznějšími jazyky a dialekty přistěhovalců, v naprosté většině bilingvistů, mezi jejichž idiomekty má však vždy významné postavení některá americká oblastní varianta angličtiny, jež je pak hierarchicky nadřazeným jazykem zprostředkujícím a integrujícím. (Výjimkou je jediné španělsky mluvící monolingvistické obyvatelstvo v jižní části USA.) Nesmírně složitá situace je v Indii, kde se používá řady domácích indoevropských i neindoevropských jazyků a dialektů a kromě toho několika standardů angličtiny a archaiského exkluzivně spisovného manskrtu. Velká většina mluvčích v Indii jsou aspoň potenciálně bilingvisté používající celé řady idiomektně několikánásobní bilingvisté používající celé řady idiomektně. Společenská povaha komunikační situace a národnostní i sociální zařazení jejich účastníků pak rozhoduje o tom, jaké kombinace idiomektů je třeba (popř. možno) v každém daném případě použít.

Dostávají-li se do častého kontaktu lidé mluvící různými jazyky, dochází k řadě jevů, při nichž působí jazyk na jazyk víceméně trvalým způsobem. Už jsme uvedli jeden z takových jevů: bilingvismus. Další běžně známou formou ovlivnění jednoho jazyka druhým jsou ~~konkretizace~~ ~~konkretizace~~ ~~konkretizace~~, tj. nově utvořené jazykové prostředky podle cizího formálního nebo sémantického vzoru. Případem prvního typu je český mluvnický termín "podmět"; je to překlad latinského gramatického ter-

hánem vnímání a porozumění). V aktuálních řečových aktech však jsme stále svědky toho, že ony faktory je obtížné, ba přímo nemožné identifikovat a navzájem rozlišit. Souvisí to nepochybně s tím, že všeobecná vzdělanost v naší společnosti roste, a u vzdělaného člověka je pak obvykle dost vyvinutá diglosie. Neda se potom při intelektuálně složitější a náročnější komunikaci už zjišťovat, jaký je přesný vztah mezi mluvním, zda jeho promluva je založena na původním textu mluveném, nebo psaném (srov. "Mluví jako kniha" - naproti tomu dopisy některých prostých lidí, zvláště po stránce syntaktické).

Jazykověda nemůže odpovídat na otázku, zda původce projevu vybírá jazykové prostředky pro mluvním akt nejprve podle volby stylu a potom podle volby jazykového útvaru, nebo obráceně, jak se běžně předpokládá. Jisté je, že "smíšenost" (z hlediska útvary charakteristiky jazykového prvku) jazykových prostředků v komunikačním aktu, jejich "neryzost" ve vztahu k útvarům národního jazyka je vyvolávána různými postavením komunikačního aktu na spojnicí mezi krajními body komunikační situace: jeden z nich je dán společenskou potřebou vyjadřovat se oficiálně (před veřejností), druhý souvisí s nutností vyjadřovat se výrazně důvěrně (v rodině, mezi přáteli a sobě rovnými - věkové i jinak). Tuto spojnici protíná rovina, která v zásadě dosti příkře odděluje vyjadřování spisovné (pro komunikační akty veřejné) od nevyjadřování (pro komunikační akty s posláním dorozumění důvěrného). Naše rovina je však propustná: i za ní objevují se v oblasti důvěrné prvky spisovné, resp. v oblasti veřejné prvky nespisovné, čímž však jako prvky příznakové, zájmové, aktualizující ap.; prvky nezájemné jsou chyceny proti normě, přetěsnutím ap.

Hovorovou češtinu považujeme za soubor jazykových prostředků příslušících hovorovému stylu češtiny (K. Havranek). Hovorový styl spisovné češtiny bývá při komunikačním aktu tolerantní vůči nespisovným prvkům, proto bývá nevýhodně považován za (další) jazykový útvar, s postavením mezi spisov-

líčka, užívá se pro něj názvu kreolština nebo kreolizovaný jazyk. Takové kreolizované jazyky vznikly ve Střední Americe a střední Africe na základě smíšení angličtiny, francouzštiny, portugalské, holandské a domorodých jazyků. V této souvislosti je třeba rovněž vzít v úvahu, že v oblastech intenzivního jazykového kontaktu přejímají mluvčí různých jazykových společenství nejrůznější cizí jazyk jako společného komunikačního prostředku (jakýsi "mezijazyk"). To je tzv. lingua franca, již byla například latina pro středověkou Evropu, již je arabština pro Blízký Východ, svahilština pro střední Afriku a malajština pro jihovýchodní Asii. V druhé polovině 20. století se stává jazykem s funkcí lingua franca angličtina, a to zejména v oblasti přírodních a některých jiných věd, v moderních odvětvích techniky, mezinárodním obchodu a diplomacie. Původně se termínu "lingua franca" užívalo pro obchodní pidgin východního Středomoří na začátku minulého století; byl složen z prvků italských, francouzských, řeckých a španělských na bázi italštiny.

4. Typy jazykových situací

Přes všechnu složitost a rozmanitost jazykových situací v různých částech světa je možno provést jejich klasifikaci a vymezit několik základních typů. Uvedme znovu, že jazyková situace se chápe jako archisystém jazykových systémů a podsystemů (útvarů jazyka), jež jsou jistým způsobem distribuovány v národních, sociálních nebo sociálně teritoriálních společenstvích, jež však tvoří jednu víceméně integrovanou jednotku. Při tomto pojetí jazykové situace lze pro typologickou klasifikaci použít dvou různých kritérií.

1. Je možno sledovat, zda jde v konkrétních případech

- a) o jazykové situace, jež zahrnují soubory jazyků,
- b) o jazykové situace, jež zahrnují různé útvary jednoho jazyka.

2. Je možno sledovat, zda složky, jež tvoří archisystém jazykové situace,

minu "subiectum" (subjekt) + predikat ("pád", "předmět"). Jiný český mluvnický termín, "pád", je opět případem sémantického kalku, neboť původnímu českému dějovému jménu "pád" od slovesa "padati" byl přidán apocryfní význam gramatický podle latinského vzoru (lat. casus je rovněž dějové jméno od slovesa cadere "padám" a má už v antice i speciální gramatický význam "pád"; i toto latinské užití slova "casus" je sémantickým kalkem podle řeckého gramatického termínu πτῶσις "pád" od příčinného "padati"). Výpůjčky i kalky jsou ve všech kulturních jazycích velmi důležitým prostředkem obohacování slovní zásoby i důležitým činitelem konvergenčního jazykového vývoje (sblížování jazyků), jakož i asimilace jednotlivých idiolektů v kontaktu s idiolekty jiného národního jazyka.

Nejextremnějším výsledkem vzájemného přejímání v rámci dvou jazyků je tzv. pidžin (zkomolenina angl. business "obchod"). Vzniká v místech intenzivního, zejména obchodního kontaktu a jeho užívání je omezeno na jisté společenské skupiny (např. obchodníky a námořníky) hlavně v jihovýchodní Asii a v Melanésii. Je to směs lexikálních jednotek a gramatických schémat různých přírodních jazyků, které tvoří dohromady zcela nový jazykový systém. Nejznámější je čínský pidgin na bázi angličtiny. Vznikl tak, že anglicky mluvící obchodníci se snažili komunikovat se svými čínskými partnery co nejjednodušnější "dětskou" angličtinou a Číňané se zase snažili nedokonalé napodobovat tuto deformovanou angličtinu. Po jisté době takových vzájemných pokusů vznikla celá řada jazykových konvencí založených na anglických i čínských gramatických pravidlech a slovnících. Fonologie a morfologie pidginu vyniká bohatstvím víceméně volně použitelných alofonů a alomorfů, slovník je dosti chudý a celý jazykový systém je značně redundantní. Využívá se hojně parafrází a popisných vyjádření. V jistém smyslu se pidginu podobají umělé jazyky (volapük, esperanto, ido aj.). Pidgin ani umělý jazyk nejsou zprvu pro nikoho původním jazykem mateřským. Jakmile se však pidgin nekonc stane v jistém společenství převládajícím nebo výhradním prostředkem komunikace, jemuž se učí lidé od ma-

- a) jsou rovnoprávné, tj. tvoří hierarchii,
- b) jsou nerovnoprávné, tj. tvoří hierarchii.

Podle kritéria prvního rozlišujeme jazykové situace

- a) exoglošní, *odolný jazyk*
- b) endoglošní, *z hrady jednala jazyka*

Podle kritéria druhého rozlišujeme jazykové situace

- a) rovnovážné,
- b) nerovnovážné.

Kombinací obou kritérií se dospěje ke čtyřem základním typům jazykových situací.

1. Jazyková situace *exoglošní rovnovážné*

exoglošní. Typickým případem je Švýcarsko, kde paralelně fungují v rámci jedné společnosti tři jazyky (němčina, francouzština a italština), nebereme-li v úvahu početně slabou retorománštinu. Podobně v Belgii se souběžně užívá francouzština a vlámsktina.

2. Jazyková situace *exoglošní nerovnovážné*. Nejjednodušší situace tohoto typu jsou dvojjazykové: jednou složkou jsou jazyky, jichž se používá v běžné denní konverzaci a mají charakter lokálních jazyků; druhou složkou je integrující a zprostředkující jazyk. Taková situace je ve Velké Británii, kde je lokálním jazykem velšština, popřípadě irština a gaelština, integrujícím jazykem angličtina. Podobně ve Francii je místním jazykem bretonština, integrujícím francouzština. Jazykové situace mohou být i vícerozkladné. Například situace v Indii, o níž jsme se zmínili výše, je čtyřsložková. Integrujícím jazykem je angličtina, v každém indickém státě funguje jako druhá složka oficiálně některý z indických jazyků, kromě toho v indických státech jako třetí složka funguje mnoho lokálních neoficiálních jazyků; čtvrtou složku tvoří sanakrt, jazyk úzké vrstvy uživatelů z vyšších kast, kteří získali tradiční vzdělání.

3. Jazyková situace *endoglošní nerovnovážné*. O situaci tohoto typu se dá mluvit v případech, když na jednom území funguje paralelně několik podsystémů

(utvarů) jednoho jazyka funkčně zcela rovnocenným způsobem. V minulosti je taková situace velmi vzácná. (Je například v Somálsku, kde se mluví doposud téměř výhradně teritoriálními dialekty.) Naproti tomu ve starších obdobích lidských dějin byla to situace pravděpodobně nejběžnější. Předpokládáme, že i tak pro naše území před vznikem spisovného jazyka, popřípadě prestižně a funkčně nadřazeného kulturního dialektu.

4. Jazyková situace *endoglošní nerovnovážné*. V dnešním světě jsou situace tohoto typu v absolutní převaze nad ostatními. Podle míry diferenciace úrodného jazyka můžeme rozlišovat několik stupňů této jazykové situace.

a) *jednotvářká* jazyková situace je na Islandu. Islandština je spisovným jazykem od 13. století a nemá dialekty. Je diferencována jedině na variantu psanou a mluvenou.

b) *dvójazyková* jazyková situace je nám nejblíže. Je to situace v oblasti českého a slovenského jazyka v celé řadě dalších, nejčastěji menších národních jazyků evropských. Pro tuto situaci je charakteristické, že na celém území slouží uživatelům jazyka útvary dvou funkčních typů: teritoriální nářeční útvary a celonárodní spisovný jazyk.

c) *trísložková* jazyková situace obvykle sestává z komplexního fungování 1. teritoriálních dialektů, 2. spisovného, převážně jen psaného jazyka, 3. oblastních (regionálních) forem spisovného jazyka. Typickým případem jsou jazykové situace je Itálie s několika skupinami dialektů, jichž se užívá převážně v ústní komunikaci. Celostátní spisovný jazyk vznikl ve 14. století na základě florentského dialektu. Mimo Toskánsko se ho však používalo pouze v plném podobě, neboť až do 19. století neexistovalo v Itálii jedno administrativní a kulturní centrum. Pod vlivem národního pak vyvinuly výrazné a funkčně mnohostrannější ob-

lastní standardy spisovné italštiny (tzv. italiano regionale).
Podobná situace se vytvořila i v Německu.

Doporučená literatura

- Jaromír Bělič, Sedm kapitol o češtině. Praha 1955.
František Daneš, Malý průvodce po dnešní češtině. Praha 1964.
Pavel Eisner, Chrám i tvrz. Praha 1946.
Bohuslav Havránek, Studie o spisovném jazyce. Praha 1963.
Jan Chloupek, Aspekty dialektu. Brno 1971.
Jak Chloupek, Knižka o češtině. Praha 1974.
Alois Jedlička, Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha 1974.
Jaroslav Jelínek - Vlastimil Styblik, Čtení o českém jazyku. Praha 1971.
Kultura českého jazyka. Liberec 1969.
Jaroslav Hubáček, O českých elanzích. Ostrava 1979.

4.1. Přehled vývoje slovanské jazykovědy

Nepřehlédneme-li k ojedinělým a neorganizovaným pokusům v 16. a 18. století srovnávat slovní zásobu a mluvnici různých slovanských jazyků, byla slovanská jazykověda založena jako skutečná věda teprve Josefem Dobrovským (1753-1829). Dobrovský se pokusil rozřadit slované jazyky a určit mezi nimi místo staroslověnštiny. Pro slavistiku měly mimořádný význam jeho Dějiny českého jazyka a literatury (Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur, 1792) svou slavistickou srovnávací metodou, jakož i Základy staroslověnštiny (Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, 1822) jako první systematické mluvnice jazyka staroslověnského. Vědecký systém mluvnických prací Dobrovského byl po dlouhou dobu vzorem pro další slavisty zpracovávající mluvnice ostatních slovanských jazyků. Dobrovský ovlivnil nejen slovanskou jazykovědu v našich zemích, ale působil svým dílem a osobností i za hranicemi. Velký význam měla pro rozšíření vlivu Josefa Dobrovského jeho cesta do severských zemí a Ruska r. 1792, při níž navázal osobní kontakt s některými významnými jazykovědci zahraničím. V Polsku například byl pod vlivem Dobrovského lektorem Samuel Bogumił Linde (1771-1847), autor velkého slovníku polštiny (Słownik języka polskiego I-VI, 1807-1814). V Čechách se podobné dílo uskučnilo o něco později zásluhou Josefa Jungmanna (Slovník české-německý I-V, 1835-1839). V Rusku mělo dílo Dobrovského velký ohlas a dostalo se mu tam důstojného pokračovatele v Alexandru Christoforoviči Vostokovi (1781-1864), zejména spisem Razuženije o slavjanskom jazyke (1820). Vostokovi se podařilo na základě znalosti nejstarších tehdy známých slovanských rukopisů (Ostromirova evangelia aj.) rozřešit některé problémy, do té doby i Dobrovskému nejasné (vysvětlil například povahu nosovek a jazyk ve staroslověnštině). Vostokov sestavil rovněž Slovar' cer-

kovnoslavjanského jazyka (1858-1861), Grammatiku cerkovno-slavjanského jazyka (1863) a jako pečlivý editor vydal i řadu významných starých slovanských památek.

Jinými cestami šel druhý pokračovatel Dobrovského, slovinský jazykozpytec Bartoloměj Kopitar (1790-1844), známý jednak svou mluvnici slovinštiny (Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark, 1808), jednak tzv. panonskou teorií o původu staroslověnského jazyka. Podle Kopitarova pojetí byla staroslověňština jazykem panonských Slovanů; teorie byla vyvrácena Vatroslavem Jagićem. Zaslouhy o poznání erbocharvátštiny získal v té době Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), když vydal erbocharvátskou mluvnici Pismenica serpskoga jezika, po govoru prostoga naroda napisanu, 1814) a slovník (Srpski rječnik, istumačen nemačkijem i latinskijem riječima, 1818). Karadžić je velmi známý rovněž jako sběratel ústní slovesnosti.

Z přímých žáků Dobrovského se v našich zemích o slavistiku zasloužil nejvíce Pavel Josef Šafařík (1795-1861), a to zejména v oboru slovanských starožitností. Věnoval rovněž nemalou pozornost slovanským jazykům; nedosahoval ovšem v jazykovědě velikosti svého učitele. Mimo jiné je autorem dějin slovanských jazyků a literatur (Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten, 1826).

Po Vostokovovi nastoupila v době Šafaříkově v Rusku nová slavistická generace, z níž se nejvíce proslavil Izmail Ivanovič Sreznevskij (1812-1880). Slavistice přispěl rozvíjením problematiky vzájemných vztahů slovanských jazyků a dialektů (O slavjanskich narečijach, 1845), jakož i činností ediční a slovníkem k staroruským památkám (Materialy dlia slovarja drevne-russkogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam; posmrtně 1893-1912).

Novou etapu ve slovanské jazykovědě zahajuje slovinský badatel Franjo Miklošić (1813-1891), žák Kopitarův. Uplatňuje v jazykovědě historickosrovnávací hledisko podle nových metod, jak je formulovali například Franz Bopp a Jakob Grimm,

„to jak ve své mluvnici staroslověňštiny (Lautlehre und Formenlehre der altslovenischen Sprache, 1850), tak zejména v rozdílné srovnávací mluvnici slovanských jazyků (Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen I-IV, 1852-1875). Největší cenu mají výklady syntaktické. Miklošić vynikl rovněž jako autor velkého slovníku jazyka církevněslovanského (Lexicon palaeoslovenico-graeco-latium emendatum auctum, 1861-1865) a etymologického slovníku slovanských jazyků (Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, 1866). Miklošićovo dílo je cenné hlavně pro rozsáhlý a prakticky utříděný materiál, méně pak pro srovnávací výklady.

Teoreticky předčil Miklošiće August Schleicher (1821-1898), badatel v oblasti indoevropštiny, původce biologické koncepce vývoje jazyka. Jazyk byl pro něj živý organismus, který se řídí stejnými přírodními zákonitostmi jako živé bytosti. Pokoušel se rekonstruovat indoevropský prajazyk a klasifikovat indoevropské jazyky na základě své rodokmenové teorie (Stammbaumtheorie). V slavistice má význam především pro zpracování staroslověnského tvarosloví (Formenlehre der kirchenslavischen Sprache, 1852) a rekonstrukci mluvnice výměřelých slověštiny (Laut- und Formenlehre der polabischen Sprache, 1871). Materiálově se opíral o Miklošiće.

Z ruské slavistiky té doby jmenujme aspoň Aleksandra Afanasjeviče Potebnju (1835-1891), který se zasloužil zejména o originální teoretické zpracování ruské syntaxe na širokém srovnávacím základě (Iz zapisok po russkoj grammatike I-II, 1874).

V Srbsku klade v polovině 19. století základy vědecké mluvnici Djuro Daničič (1825-1882), jenž byl rovněž průkopníkem bádání v historické mluvnici a dialektologii srbské (Istóva oblika srpskoga ili bravatskoga jezika do svršetka XVII vijeka, 1874) a autorem slovníku Rečnik iz književnih materina srpskih I-III (1863-1864).

S rozvojem mledogramatického směru v 70. letech 19. století, který přináší zejména soustavný zájem o bláskosloví a

Na Jagicí u nás navazuje zejména František Pastrnek (1903-1940), Václav Vondrák (1859-1925) a Josef Vajda (1865-1944). Z jejich prací jsou kromě různých edic dosud užitečné především ty, které se týkají staroslověštiny: Pastrnkovo zpracování Tvarosloví jazyka staroslověnského (1909), Vondrákova Altkirchenslavische Grammatik (1900¹, 1912²) a Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen I-II (1906-1908), jakož i Vajdova Rukověť blaholeké paleografie (1932) a studie i edice z oblasti charvátskohlaholekého písemnictví.

Z ruských slavistů byl mladogramatikům metodologicky blízký Aleksej Ivanovič Sobolevskij (1856-1929), autor staroslověnské mluvnice (Drevnij cerkovno-slavjanskij jazyk, 1891), indoeuropeista Philipp Fjodorovič Fortunatov (1848-1914), zasaňující podnětně vedle indoeuropeistiky hlavně do otázek slovanckého hláskosloví (Kratkij očerk sravnitel'noj fonetiki indoevropejskich jazykov, 1922; Lekcii po fonetike staroslavjanskogo jazyka, 1919), a jeho pokračovatel Aleksej Aleksandrovič Čichmatov (1864-1920), který se kromě ruštiny zabýval zejména staršími obdobími slovanských jazyků (Očerak drevnejšego perioda russkogo jazyka, 1915) a ruskou skladbou. Fortunatov i Čichmatov věnovali značnou pozornost slovanskému přízvuku.

V poslední čtvrtině 19. století přispívá nemalou měrou k rozvoji slavistiky i řada mladogramaticky orientovaných jazykovědců polských. Na prvním místě to byl Alexander Brückner (1856-1938), jehož dílo bylo završeno etymologickým slovníkem (Slovník etymologický jazyka polského, 1927). Význačné jsou rovněž jeho dějiny slovanské jazykovědy (Slavisch - Litauisch, 1907). O postavení polštiny mezi ostatními slovanskými jazyky pojednal podrobně ve svém díle obecně lingvisticky orientovaný Jan Rozwadowski (1867-1935) a Kazimierz Nitach (1874-1958), známý dialektolog. Jan Koš (1860-1928) věnoval své hmatelské úsilí poznání dějin polštiny. Roku 1908 vzniká v Krakově polský slavistický časopis Rocznik slawistyczny.

zdůrazňuje význam dialektologie, objevili se ve slavistice dva mimořádně nadaní badatelé: August Leskien (1840-1916) a Vatroslav Jagic (1838-1923). Leskien byl jednou z vůdčích osobností a jedním z průkopníků mladogramatické školy a jejích metod historickosrovnávacího studia. Slavistické práce Leskienovy se týkají hlavně staroslověštiny (Handbuch der albulgarischen Sprache, 1871; Grammatik der albulgarischen Sprache, 1909). Je rovněž autorem zevrubné mluvnice srbocharváštiny (Grammatik der serbokroatischen Sprache I, 1914). Jagic vynikl jako vydavatel staroslověnských památek (Zografského čtveroevangelia, Mariánského čtveroevangelia, Kyjevských listů aj.). I srovnávací jazykovědná bádání Jagicova vycházela především z jazyka staroslověnského (Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, 1900¹, 1913²). Jmí přesvědčivě vrátil panonskou teorii B. Kopitara a F. Miklošiče. Dodnes má jí značnou materiálovou hodnotu i Jagicovy Dějiny slovanské filologie (Istorija slavjanskoj filologii, 1910). Jagic byl jedním z nejvdělanějších a pracovně nejplodnějších představitelů slavistiky pojímané široce jako komplexní bádání o všech slovanských jazycích, literaturách i folkloru.

V období nástupu mladogramatiků ožívá i organizační úsilí a snaha soustředit slavistickou práci na společné základně. Jagic zakládá důležitý slavistický orgán Archiv für slavische Philologie (1876-1929), u nás vznikají Listy filologické (od 1874), v Rusku Ruskij filologičeskij vestnik (od 1879), v Polsku Prace filologiczne (1885-1937).

Mimo mladogramatický proud stojí jeden z jeho prvních kritiků, Polák vyučující na ruských univerzitách (v Kazani a Petrohradě), Jan Baudouin de Courtenay (1845-1929), originální předchůdce fonologie, který vedle dominující diachronické metody hájil ve filologii i synchronický přístup k jazyku.

K přecňování a univerzalizaci mladogramatických metod měl kritický poměr i český jazykovědec Josef Zubatý (1855-1931), neobyčejně poučený v indoevropské komparativistice. Jeho nejvýznamnější práce se týkají etymologie a syntaxe. (Z jeho díla

kládá jeho studie *Les langues slaves : de l'unité à la pluralité* (1937). V nepolední řadě se zasloužila o rozvoj slavistiky i jazykověda německá. Tu je třeba jmenovat autora neukončeného etymologického slovníku slovenského (Slavisches etymologisches Wörterbuch, 1908-1914) Ericha Bernkera (1874-1957), Reinholda Trautmanna (1883-1951), který sestavil baltslovenský slovník (Baltisch-Slavisches Wörterbuch, 1923) a přehled slovenských jazyků (Die slavischen Völker und Sprachen, 1947¹, 1948²), a Maxe Vasmera (1886-1962), autora etymologického slovníku ruského (Russisches etymologisches Wörterbuch I-III, 1951-1958). Pevné místo má slavistika i v zemích severeských. Jejimi nejstaršími představiteli jsou finský slavista Giuseppe Julius Mikola (1866-1946), odborník v oblasti praslovenské mluvnice (Ursprache Grammatik I-III, 1913-1950), a norský vědec Olaf Broch (1867-1961), který se specializoval na slovenskou fonetiku a dialektologii. O přejímání slov z jazyků germánských do slovenských napnul významnou práci Dan Adolf Stender-Petersen (1893-1963).

Období mezi dvěma světovými válkami znamenalo značné oživení vědecké práce v celé slavistice. Slovenským jazykovědům se dostává lepších možností publikačních základním novým odborných časopisů: v Praze vzniká *Slavia* (od 1922) a *Myzantinoslavica* (od 1929), v Německu *Zeitschrift für slavische Philologie* (od 1925) a v Paříži již zmíněná *Revue des études slaves* (od 1921), v Polsku vedle staršího časopisu *Muzeum slawistyczne* (od 1908) také *Slavia occidentalis* (od 1921) a v Anglii *Slavonic Review* (od 1922, později s názvem *Slavonic and East European Review*). Organizačně se upevňuje slavistická práce pořádáním sjezdů slovenských filologů. První z nich se konal r. 1929 v Praze a druhý r. 1934 ve Varšavě; třetí se měl konat r. 1939 v Bělehradě, ale začátek druhé světové války zabránil jeho uskutečnění, byly z něho vydány pouze příspěvkové práce a referáty. (Čtvrtý slavistický sjezd byl uspořádán po válce r. 1958 v Moskvě, pátý r. 1963 v Sofii, šestý r. 1968 opět v Praze, sedmý r. 1973 opět ve

Mladogramatická škola měla ovšem své záky i v ostatních slovenských zemích. U nás to byl Oldřich Hujer (1888-1942); ten v mladogramatickém duchu zpracoval Slovenskou deklinaci jmenou (1922) a vydal praktickou příručku úvod do dějin jazyka českého (1914¹, 1924², 1946³), jež zanechává vývoj češtiny do rámce slovenského.

U Jihoslovanů je třeba zmínit se v souvislosti s tímto obdobím o Bulharech Ljubomiru Miletičovi (1863-1937), Benju Gunevovi (1863-1926) a Stefanu Mladenovovi (1880-1963). Všichni tři přispěli svou prací k poznání dějin bulharštiny a poměru bulharštiny k ostatním slovenským jazykům. Miletič se věnoval ve větší míře i bulharské dialektologii. Autorem úvodu do srovnávací slovenské jazykovědy (Slovenská jazyka I, 1938) je Slovínec Rajko Nehtigal (1877-1957), jenž věnoval srovnávací práce ruskému přízvuku a zabýval se soustavně i staroslovenštinou. Řada srovnávacích problémů slovenských, otázkám obecné jazykovědné, jihoslovenské dialektologii a dějinám srbocharvátštiny zasvětil své dílo významný srbský lingvista Aleksandr Belić (1876-1960).

Slavistika se začala ve větší míře rozvíjet na počátku 20. století i v neslovenských zemích. V západní Evropě se slovenská jazykověda rozvinula zejména ve Francii. Jeden z největších světových lingvistů té doby Antoine Meillet (1866-1936), hlavní představitel sociologického směru v jazykovědě, zabýval se praslovenštinou v knize *Le slave commun* (1924), dále také slovenskou etymologií a staroslovenštinou (*Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, 1902-1905). S Meilletovým dílem těsně souvisejí i práce o staroslovenštině a srovnávací mluvnici slovenských jazyků André Vailanta (1890-1977). Jednotlivým slovenským jazykům (češtině, ruštině, makedonštině) věnoval pozornost André Mazon (1881-1967). Francouzská slavistika má i svůj odborný časopis *Revue des études slaves* (od 1921). Mezi západními slavisty zaujímá významné místo Holanďan Nicolas van Wijk (1880-1941), znalec staroslovenštiny a badatel v oblasti slovenského přízvuku a mezoslovenských jazykových vztahů. Stručný srovnávací přehled slovenských jazy-

Varšavě, osmý r. 1978 v Záhřebu; devátý se bude konat r. 1983 v Kyjevě.)

V duchu tradice předválečné slovenské jazykovědy pokračovali někteří čelní představitelé pozdější generace lingvistů. U nás to byl v oboru staroslověnštiny a dějin slavistiky Miloš Weinert (1890-1939), autor známé Rukověti jazyka staroslověnského (1928) a staroslověnské chrestomomie (1938). Jeho vrstevník Josef Vašica (1884-1968) se zasloužil o poznání liturgické povahy Kyjevských listů a o prozkoumání právních památek církevněslovanských; velmi užitečný je jeho Soubor staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze (1957). Staroslověněštině zasvětil své dílo i Pastřík Josef Kurz (1901-1972), znalec staroslověnské paleografie, odborník v oblasti syntaxe, zejména řeckých vlivů v staroslověněštině, a editor evangeliaře Assemanova (I. díl a J. Vajsem 1929, II. díl 1955). Na velké etymologické dílo J. Zubatého navázal Václav Machek (1894-1965); vyvrcholením jeho vědecké práce je Etymologický slovník jazyka českého a slovenského (1957) a Etymologický slovník jazyka českého (1968). Stál rovněž u zrodu koncepce velkého kolektivního díla - Etymologického slovníku slovanských jazyků. Hlavní osobností při zpracování a vydávání tohoto grandiozního díla se stal generálně mladší František Kopečný (*1909), významný etymolog, slavista a bohemista, jenž je autorem dvou svazků prvního dílu tohoto slovníku (Slova gramatická a zájmena, 1973). Slovanskou filologii obohatilo také dílo bohemisty Františka Trávníčka (1888-1961), zejména jeho práce týkající se syntaxe ve starších obdobích jazyka (Neslovesné věty v češtině I-II, 1930-1931, Historická mluvnice československá, 1935, aj.), českého dialektologa a dialektologa slovenštiny Václava Vážného (1892-1966), především výzkumy charvátských osad v Československu, a slovenského badatele Jána Stanislava (1904-1977), který se zabýval i otázkou počátku i dějinami jazyka staroslověnského (Dějiny slovenského jazyka I-V, 1956-1973, Starosloviensky jazyk I, 1978).

V Polsku byla slavistika v jazykovědě rozvíjena čelným vědcem meziválečného období Tadeuszem Lehem-Spiawinským (1891-

1964), odborníkem v otázkách původu Slovanů, slovenského přízvuku, gramatiky vyměšlé polabštiny aj. (O pochodzeniu i preukazanie Slovian, 1946), a Janem Otrębakiem (1889-1971), který pracoval v problematice starého slovenského blákosloví, etymologie a slovenských vlastních jmen. Z ostatních polských lingvistů, jejichž významnější díla vznikala před druhou světovou válkou, je třeba uvést aspoň dialektology Mieczysława Matuckého (1903-1946) a Kazimierze Nitsche (1874-1958), kteří r. 1934 vydali jazykový atlas polského Podkarpátí. Pod redakcí K. Nitsche vyšel pak v letech 1957-1961 Mały atlas gwar polskich I-IV. Vedle nich se zabýval polskou dialektologickou problematikou i Zdzisław Stieber (*1903) a Witold Doroszewski (1899-1976). V neposlední řadě je třeba mezi polskými lingvisty uvést Stanisława Urbanczyka (*1909), zabývajícího se kulturně jazykovými jevy v období praslovenském (Religia polmickich Słowian, 1947) a jazykovými vztahy česko-polskými (Biblia królowej Zofii, 1946, 1965, 1967).

V Bulharsku pracoval slavista Ivan Lekov (1904-1978), jenž zkoumal vztahy mezi bulharštinou a východoslovanskými jazyky a zabýval se také problémy slovenského slovesa. Ze slavistického hlediska se obíral sémantikou bulharského slovesa i bulharista Ljubomir Andrejčev (1910-1975). V oboru bulharské dialektologie, dějin bulharštiny a staroslověněštiny pracoval Kiril Mirčev (1902-1975).

V Jugoslávii zpracovával problematiku jazyka staroslověnského ruský slavista Stefan Michajlovič Kul'bakin (1873-1941), autor filologicky zaměřených vysokoškolských učebnic (Mluvnice jazyka staroslověnského, 1928¹, 1948²). Vznikem a historií staroslověněštiny se zabýval zejména Fran Grivec (1878-1963), slovinský teolog a filolog (Konstantin und Method, 1959). Práce jiného slovinského lingvisty, France Bezledje (*1910), zabývající širší slavistickou problematikou zejména v oblasti zrodu a místních jmen (Slovenska vodna imena I-II, 1956-1961); akad. Bezledj je rovněž autorem díla Etimološki slovar slovenskega jezika (I, 1976). Charvátský slavista Josip Ujčić (*1905) věnuje svou pozornost srbskocharvátským dialektům, slovenské akcentologii a staroslověnskému jazyku,

zejména hláskovému písmu a literatuře (Grammatika staroslověnského jazyka, 1947, Čítanka staroslověnského jazyka a rječnikom, 1947).

Zejména od 20. let našeho století se slavistika rychle rozvíjela i mimo vlastní oblast slovanekou a v řadě neslovanských zemí vznikla významná slavistická díla. Velmi rozvíjená je slavistika ve Skandinávii. Za mnoho ostatních uvedme zde aspoň dílo finského slavisty Valentina Kiparského, odborníka zkoumajícího mj. germánské výpůjčky v slovanských jazycích (Die germanischen Lehnwörter aus dem Germanischen, 1934) a autora ruské historické mluvnice (Russische historische Grammatik I-II, 1963-1967). V Anglii donedávna pracoval na Oxfordské univerzitě významný slavista Robert Auty (1915-1978), zabývající se dějiny novějších spisovných jazyků slovanských a staroslověninou (Handbook of Old Church Slavonic II, Texts and Glossary, 1960). Ve Francii se zabývá slavistickou problematikou, zejména v souvislosti s češtinou, Mare Vey (* 1899), zaměřující se v poslední době hlavně na otázky slovníku. Z velké slavistické produkce, která vznikla v této době v Německu, uvedme jen tři syntetická síla užívaná při vysokoškolském studiu. Rudolf Aitzetmüller s L. Šedňkovou sestavili příruční slovník staroslověnině a retrogradním rejstříkem (Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, 1955); R. Aitzetmüller je rovněž autorem široce komparativsky pojaté mluvnice staroslověnině (Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft, 1978). Podobně, tj. na širokém indoevropském srovnávacím základě, je pojata podrobná práce Jurije Ševčova (A Prehistory of Slavic, 1964). Maďarskou slavistiku reprezentuje na začátku století zejména János Melich (1872-1964), v jehož díle pokračoval István Kniezsa (1898-1965); ten si všiml hlavně slovanských výpůjček v maďarštině (A magyar nyelv szláv jövevény szaval, 1955).

Do opozice tradiční jazykovědy a zejména pokračovatelům mladogramatického směru se postavila jak pojatím jazyka, tak i metodologicky skupina českých, slovanských i za-

hraničních jazykovědců seskupených v Pražském lingvistickém kroužku. Tzv. pražské strukturalisty ovšem sblížovalo kritické stanovisko k mladogramatikům a jinou větví naší domácí filologické tradice, a větví předznamenanou dílem Josefa Zubatého. Slavisticky byl výrazně orientován jeden z nejvýznamnějších představitelů pražské školy - Bohuslav Havránek (1893-1978). Již jeho nejranější a zároveň nejrozsáhlejší monografie se týká slovesného rodu v slovanských jazycích (Genera verbis v slovanských jazycích I-II, 1928-1937). V roce 1932 působil srovnávací práci o vokalizacím systému balkánských jazyků a také později věnuje neustálou pozornost srovnávání slovanských jazyků spisovných, staroslověnině, dějinám slovanské jazykovědy, slovanské dialektologie a řadě jiných slavistických problémů. B. Havránek se uplatňoval v slavistice i jako výborný organizátor. Byl rovněž redaktorem časopisů Slavia a Slovo a slovesnost. Také český indoevropista pracující strukturalisticky Josef Mikolaj Kořínek (1899-1945) přispěl slavistice svými bádáními z oblasti onomatopoeie a etymologie (připravoval pokračování Bernečkova slovníku). Významná se podílel na slavistické stránce činnosti Pražského lingvistického kroužku ruští jazykovědci Nikolaj Sergejevič Trubeckoj (1890-1938) a Roman Jakobson (* 1896), kteří se věnovali hlavně zpracování otázek slovanské a obecné fonologie. Trubeckoj dále zanechal ve své pozůstatosti originálně pojatou mluvnici staroslověnině (Altkirchenslavische Grammatik, 1954). Jakobson se stal rovněž zakladatelem historické fonologie svými slavnými statemi Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves (TCLP 2, 1929) a Prinzipien der historischen Phonologie (TCLP 4, 1931), v nichž novou lingvistickou disciplínu rozpracoval právě na materiálu slovanském. Vedle fonologie se Jakobson zabýval také slovanskou morfológií (zejména ruskou) a vydal stručný přehled slovanských jazyků (Slavic Languages, 1955).

Nové zkoumání spisovných jazyků, jazyka básnického a metricky z hlediska funkčního a strukturalního přineslo i do

Viktor Ivanovič Borkovskij (*1900) se pak zabýval staršími vývojovými obdobími východoslovanských jazyků, a to hlavně po stránce syntaktické. Za národní rámec své práce vycházejí i ruské Obnorskij a Vinogradov. Sergej Petrovič Obnorskij (1883-1962), záměšmatovův, pracoval na otázkách ruské morfologie. O raných obdobích vývoje spisovné ruštiny pojednávali jeho žáci po istorii ruského literárního jazyka z 19. století (1946). Viktor Vladimirovič Vinogradov (1895-1969) zkoumal ruský jazyk a jeho vývoj, stále přitom přibližuje k ostatním slovanským jazykům (Ruskij jazyk, 1947). Vinogradov rovněž pracoval na obecných otázkách lexikologických a stylistických. V předválečném období měl názorově blízko k lingvistice Pražského lingvistického kroužku.

U nás je marxisticky orientovaná slavistika reprezentována kromě pokrokových jazykovědců z doby před druhou světovou válkou mladší generací lingvistů. Vačelným místem je nutno jmenovat Ľarlu Horálka (*1908), zaměřujícího se na různé problémy srovnávací mluvnice slovanské, autora přehledné a podrobné příručky Úvod do studia slovanských jazyků (1955¹, 1962²). Alexander V. Isačenko (1910-1978) se věnoval zejména srovnávacím otázkám tvaroslovným i syntaktickým (Grammatičeskij skloz ruskogo jazyka v sopostavlenii s slovanskim. Morfoložija I-II, 1954-1961) a otázkami vzniku a počátků spisovných jazyků slovanských (Jazyk a počod žizninských pamiatok, 1943; Začiatky vzdělanosti vo Veľkomoravskej riši, Jaz.zbor. I-II, 1946-1947). Vývoj praslovanského fonologického a gramatického systému se stal předmětem zájmu Františka V. Mareš (*1922), grovn. stať Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty (Lingvia 25, 1956). Igor Němec (*1924) se věnoval otázkám srovnávací mluvnice a zaměřil se na praslovanské slovo (Genese slovanského systému vidového, 1958); nověji obírá českou a slovanskou slovo tvorbou a slovníkem vůbec. Srovnávací syntax slovanskou zpracovával zevrubně Jaroslav Šaury (1924-1969) (Vývoj českého souvětí, 1960; Syntactica Slavica, 1972). Rovněž Radoslav Večerka (*1928) se věnuje

slovanské jazykovědy novou problematiku. Vedle příspěvků Havránkových, Trubeckého a Jakobsonových to vidíme především ve studiích Jana Mukařovského (1891-1975) o jazyce umělecké literatury (O jazyce básnickém, 1940) a Josefa Hraběka (*1912) z oblasti historické poetiky (Staropolský verš ve srovnání s staročeským, 1937). K pražským strukturalistům se přiklání zčásti i dílo polského indoeuropeisty Jerzyho Kurylowicze (1895-1978), z něhož jsou pro slavistiku nejcennější práce o přízvuku a gramatických kategoriích (Études indoeuropéennes, 1935; L'accentuation des langues indoeuropéennes, 1952-1958, The Inflectional Categories of Indo-European, 1964). Názorově má v pozdějším období své činnosti blízko k Pražskému lingvistickému kroužku i zmíněný holandský badatel N. van Wijk. Bulletinem, který přinášel práce členů Pražského lingvistického kroužku, byli Travaux du Cercle linguistique de Prague (1929-1939).

V Sovětském svazu se rozvíjela v posledním půlstoletí slavistika velmi úspěšně na základě marxistických názorů na jazyk. Patří sem mj. nedokončené dílo Afanasije Matvejeviče Sališčeva (1886-1961) Slavjanskoe jazykoznanije I (1941), které obsahuje údaje o Slovanéch v dobách předhistorických a popis západoslovanských jazyků. Ukrajinský badatel Leonid Arsenovič Bulachovskij (1898-1961) zaměřil svou slavistickou práci především na otázky přízvuku v různých slovanských jazycích (ruštině, ukrajinštině, češtině a bulharštině) a gramatickou analogii. Zkoumal rovněž řečiny ruského spisovného jazyka s obecnou problematikou vzniku spisovných jazyků vůbec (Istoričeskij kommentarij k russkomu literaturnomu jazyku, 1950³; Akcentologičeskij kommentarij k češskomu jazyku, I-III, 1953-1956). Srovnávací mluvnici slovanských jazyků se zabývá Samuil Borisovič Bernštejn (*1910). Velkým přínosem pro slovanskou dialektologii a jazykový zeměpis je dílo Rubena Ivanoviče Avanecova (*1902), sovětského fonetika, fonologa a dialektologa (Čerki ruskoj dialektologii I, 1949). Řady otázek fonologie slovanských jazyků se týkají i práce Sebastiana Konstantinoviče Šaumjana (např. Istorijskie sistemy differencial'nych elementov v pol'skom jazyke, 1958).

slovanské jazykovědy novou problematiku. Vedle příspěvků Havránkových, Trubeckého a Jakobsonových to vidíme především ve studiích Jana Mukařovského (1891-1975) o jazyce umělecké literatury (O jazyce básnickém, 1940) a Josefa Hrabáka (*1912) z oblasti historické poetiky (Staropolský verš ve srovnání s staročeským, 1937). K pražským strukturalistům se přimyká zčásti i dílo polského indoeuropeisty Jerzyho Kurylowicze (1895-1978), z něhož jsou pro slavistiku nejceněnější práce o přízvuku a gramatických kategoriích (Études indoeuropéennes, 1935; L'accentuation des langues indoeuropéennes, 1952-1958, The Inflectional Categories of Indo-European, 1964). Názorově má v pozdějším období své činnosti blízko k Pražskému lingvistickému kroužku i zmíněný holandský badatel N. van Wijk. Bulletinem, který přinášel práce členů Pražského lingvistického kroužku, byli Travaux du Cercle linguistique de Prague (1929-1939).

V Sovětském svazu se rozvíjela v posledním půlstoletí slavistika velmi úspěšně na základě marxistických názorů na jazyk. Patří sem mj. nedokončené dílo Afanasije Matvejeviče Seliščeva (1886-1961) Slavjanskoe jazykoznanije I (1941), které obsahuje údaje o Slované v dobách předhistorických a popís západoslovanských jazyků. Ukrajinský badatel Leonid Arsenovič Bulachovský (1888-1961) zaměřil svou slavistickou práci především na otázky přízvuku v různých slovanských jazycích (ruštině, ukrajinštině, češtině a bulharštině) a gramatickou analogii. Zkoumal rovněž řejiny ruského spisovného jazyka s obecnou problematikou vzniku spisovných jazyků vůbec (Istoričeskij kommentarij k russkomu literaturnomu jazyku, 1950; Akcentologičeskij kommentarij k češskomu jazyku, I-III, 1953-1956). Srovnávací mluvnicí slovanských jazyků se zabývá Samuil Borisovič Bernštejn (*1910). Velkým přínosem pro slovanskou dialektologii a jazykový zeměpis je dílo Rubena Ivanoviče Avenegova (*1902), sovětského fonetika, fonologa a dialektologa (Čěrki ruskoj dialektologii I, 1949). Řady otázek fonologie slovanských jazyků se týkají i práce Sebastiana Konstantinoviče Šaumjana (např. Istorijskie sistemy differencial'nych elementov v pol'skom jazyke, 1958).

Viktor Ivanovič Borkovskij (*1900) se pak zabýval staršími vývojovými obdobími východoslovanských jazyků, a to hlavně po stránce syntaktické. Za národní rámec své práce vycházejí i ruské Obnorskij a Vinogradov. Sergej Petrovič Obnorskij (1888-1962), záměšmatovův, pracoval na otázkách ruské morfologie. O raných obdobích vývoje spisovné ruštiny pojednávají jeho Čěrki po istorii ruskogo literaturnogo jazyka staršego perioda (1946). Viktor Vladimirovič Vinogradov (1895-1969) zkoumal ruský jazyk a jeho vývoj, stále přitom přihlíží k ostatním slovanským jazykům (Ruskij jazyk, 1947). Vinogradov rovněž pracoval na obecných otázkách lexikologických a stylistických. V předválečném období měl zároveň blízko k lingvistice Pražského lingvistického kroužku.

U nás je marxisticky orientovaná slavistika reprezentována kromě pokrokových jazykovědců z doby před druhou světovou válkou mladší generací lingvistů. Na čelním místě je nutno jmenovat Karla Horálka (*1908), zaměřujícího se na různé aspekty srovnávací mluvnicí slovanské, autora přehledné a podrobné příručky Úvod do studia slovanských jazyků (1955), 1962²). Alexander V. Isčenko (1910-1978) se věnoval zejména srovnávacím otázkám tvaroslovným i syntaktickým (Grammatičeskij stroj ruskogo jazyka v sopostavlennii s slovackim. Morfologija I-II, 1954-1961) a otázkami vzniku a počátků spisovných jazyků slovanských (Jazyk a původ řizinských pamiatok, 1943; Začiatky vzdelanosti vo Veľkomoravskej riši, Jaz.zbor. I-II, 1946-1947). Vývoj praslovanského fonologického a gramatického systému se stal předmětem zájmu Františka V. Mareš (*1922), srovn. stať Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty (Slavia 25, 1956). Igor Němec (*1924) se věnoval otázkám slovanské srovnávací mluvnicí a zaměřil se na praslovanské sloveso (Genese slovanského systému vidového, 1958); nověji se obírá českou a slovanou slovo tvorbou a slovníkem vůbec. Srovnávací syntax slovanskou zpracovával zevrubně Jaroslav Bauer (1924-1969) (Vývoj českého souvětí, 1960; Syntactica slavica, 1972). Rovněž Radoslav Večerka (*1928) se věnuje

badáním syntaktickým v oblasti praslovenštiny a staroslovenštiny (Syntax aktivních participií v staroslovenštině, 1961) a v dějinách slavistiky; zabývá se i problematikou staroslovenštiny jako nejstaršího spisovného jazyka u nás (Slovenské počátky české knižní vzdělanosti, 1963). Široce slavisticky je zaměřen český polonista a souborník Jan Petr (*1931), autor Úvodu do politických a kulturních dějin Lužických Srbů (1963) a spoluautor Základů slovenské jazykovědy I (1966); napsal i Základy slovinštiny (1971).

Při badatelské činnosti bohemistické zasahuje do širší srovnávací problematiky slovenské svými historickofonologickými orientovanými pracemi Arnošt Lemprecht (*1919) (Vývoj fonologického systému českého jazyka, 1966¹, 1968²); významné jsou Lemprechtovy příspěvky k chronologii vývoje praslovenštiny a slovenských jazyků. Podobně i práce Miroslava Komárka (*1924) o otázkách českého hláskosloví a tvarosloví jsou široce slavisticky fundovány (Historická mluvnice česká I, Tvarosloví, 1958¹, 1962²).

I významní slovenští slováci přispívají svými pracemi ke zkoumání otázek slavistických. Platí to zejména o Jozefu Ružičkovi (*1916), který pracoval jak ve fonologii (Z problematiky slabky a prozodických vlastností, 1947), tak zejména v oboru syntaxe (Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku, 1956). Rovněž se to týká morfologických, slovotvorných a lexikologických prací Jána Horeckého (*1920), např. jeho Morfematickej štruktúry slovenčiny (1964). Vlncent Blanár (*1920) věnuje mnoho pozornosti porovnávacímu studiu slovenských jazyků ve svých pracích z historické lexicologie, toponomastiky a onomastiky (Zo slovenskej historickej lexikologie, 1961). Slavisticky je zaměřeno i slovákistické bádání Rudolfa Krajčoviče (*1927), zejména jeho syntetické práce Náčrt dejín slovenského jazyka (1964) a Slovenčina a slovenské jazyky I (1974). Tuto řadu slavisticky orientovaných slovákistů ovšem předznamenává významný slovenský člen Pražského lingvistického kroužku Ľudovít Novák (*1908) svými fonologickými studii v Travaux du

Circle linguistique de Prague a svou práci K otázce jerových střednic a kontrakce v střední slovenštině (1931). Ne slavistické základem jsou koncipovány i práce Eugena Paulinyho (*1912) a podobně jako u předešlého badatele rozvíjejí základní myšlenky pražské školy v oboru fonologie (Fonologický vývin slovenčiny, 1963) a gramatiky (Štruktúra slovenského jazyka, 1943); v souvislosti se zkoumáním dějin slovenského jazyka zabýval se Pauliny i kulturním jazykem Velké Moravy a vznikem spisovných jazyků ostatních Slovanů (Dejiny spisovnej slovenčiny I, 1966).

Z našich rusistů se ve svých studiích, věnovaných většinou syntaxi, dotýkají obecnějších otázek slavistických zejména Roman Mrázek (*1921), srovn. jeho monografii Sintaksis ruského tvoritel'nogo (1964), Helena Běličová-Křížková (*1929), srovn. Vývoj opisného futuru v jazycích slovenských, zvláště v ruštině (1960), a Vladimír Barnet, podobně jako předešlí autoři spojující zkoumání rusistická se slavistickou jazykovědnou komparativistikou (Vývoj systému participií aktivních v ruštině, 1965).

Po druhé světové válce slavistický ruch opět zintenzivněl. Zvláště přibývá nových slavistických časopisů ve slovenských zemích i jinde, a v časopisech orientovaných obecněji lingvisticky se objevuje více příspěvků o slovenských jazycích.

V SSSR vznikají Izvestija Akademii nauk SSSR, Oddělení literatury i jazyka (1941); Učenyje zapiski Instituta slavianovedeniya AN SSSR (1949); Kratkije soobščeniya Instituta slavianovedeniya AN SSSR (1951); Trudy Instituta jazykoznanija (1953); Doklady i soobščeniya Instituta jazykoznanija (1953). Obecně jsou zaměřena Voprosy jazykoznanija, které byly založena r. 1952; je v nich však věnováno mnoho místa i problematice slavistické.

Na Slovensku je vydáván od r. 1946 Jazykovedný zborník SAVU (od r. 1953 s názvem Jazykovedný časopis), od r. 1956 Jazykovedné štúdie, od r. 1966 Slavica slovaca. V Polsku se objevuje Lingua Posnaniensis

mlanu. Výběrovou bibliografii slavistických prací 19. a 20. století vydali američtí slavisté Edward Stankiewicz a John S. Worth (A Selected Bibliography of Slavic Linguistics I-II, 1966-1970).

4.2. Přehled vývoje české jazykovědy

Odborný zájem o češtinu se začíná u nás projevovat ve 14.-15. století (srov. např. veršované slovníky Bartoloměje z Chlumce čili tak řečeného Klaretě z poloviny 14. století). M. Jan Hug (asi 1371-1415) sblížil spisový jazyk s lidovým, zbavil ho zastaralých tvarů a položil systematický základ českému diakritickému pravopisu (De orthographia Bohemica, mezi 1406-1412). Ve stejném spise Hus charakterizoval specifické rysy pražské výslovnosti na počátku 15. století. V ohledu hláskoslovném zastával M. J. Hus konzervativní hlediska.

Další zkoumání českého jazyka je spojeno s činností českých bratrů (od poloviny 15. do začátku 17. století). Roku 1533 byla vytištěna v Náměšti nad Oslavou česká mluvnice Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Filomata. V letech 1550-1571 byla komentována a dovolněna Jenem Blahoslavem (1523-1571). Tyto dodatky obsahují mnoho cenných přehledů lidských poznatků a zkušeností, jakož i řadu užitečných informací o stavu českého spisovného jazyka v 15. století a zásadách jazykové kultury v prostředí českobratrském. (Jan Blahoslav přeložil do češtiny Nový zákon, vyd. 1564.) Blahoslavovy dodatky přináší i první autentické, byť nesoustavné zprávy o různých nářečních jevech z několika oblastí Moravy i Čech.

Vzorem pozdějších českých gramatik se stala mluvnice Slováka Vavřince Benediktoviho z Nudova (asi 1555-1615), vydaná latinsky r. 1603 (Grammaticae Bohemicae ... libri duo). Zachycovala jazykovou normu období královického. (Bible královská byla vydána v letech 1579-1594.) Mluvnice ze 17.-18. století svědčí o uvolňování české jazykové normy. S nich byla odborně nejvyspělejší Čechořečnost aneb Grammatica linguae Bo-

(1948) a Studia z filologiei polskiej i słowiańskiej (1955), z staršímu časopisu Slavia occidentalis přibývá jeho protějšek Slavia orientalis (1952). V Bulharsku byla založena Izvestija na Instituta za bălgarski ezik (1951) a vedle smyšleného časopisu Ezik i literatura (1946) bulharisticko-slavisticky zaměřený Bălgarski ezik (1951); paleoslovenistice je věnován nový odborný žurnál Paleobulgarica (1977). V Budýšíně vychází od r. 1952 lužickosorbický Lětopis Instituta za serbski ludozpyt, r.A., v Jugoslávii pak Reprave AZU (1943) a Slavistična revija (1948) v Lublani a záhřebské Slovo (1952).

I v neslovenských zemích publikují slavisté v nových časopisech. Jsou to například maďarská Studia Slavica (1955); v Rakousku vychází od r. 1950 ročenka Wiener slavistisches Jahrbuch, v Německé demokratické republice Zeitschrift für Slavistik (1956), v Německé spolkové republice Die Welt der Slaven a Anzeiger für slavische Philologie; v Anglii vydávají již od r. 1950 Oxford Slavonic Papers, v Itálii Ricerche Slavistiche (1952), v Kodani Scando-Slavica (1954), v USA Slavic Review (dříve The American Slavic and East European Review, od 1942), Slavic Word (1945), Harvard Slavic Studies a další časopisy.

V naší republice se věnuje slavistickému bádání velká péče. Systematicky se jím zabývají především různá lingvistická pracoviště Československé akademie věd. Velkým dílem Kabinetu cizích jazyků ČSAV je Slovník jazyka staroslověnského, který vychází od r. 1958. I. díl vyšel r. 1966, II. díl r. 1973 a poslední sešit III. dílu vyšel r. 1977 (konec písmene P). Je to dílo ve světě jedinečné, obsahuje úplný dokladový materiál z 80 rukopisné i literárně nejstarších staroslověnských památek. Jeho stručnějším protějškem bude jednovazkový Slovar staroslovjanských pamjatkov X-XI vekov, obsahující slovní zásobu všech kanonických staroslověnských památek. Na jeho vydání spolupracují česká i sovětská akademická pracoviště pod redakcí Radoslava Večerky a R.M. Čejtli-nové. Akademické ústavy různých slovanských národů pracují také na rozsáhlém projektu všeslovenského lingvistického

hemicae, vydaná latinsky Václavem Rosou (+ 1689) r. 1672. V českém mluvnictví pokračoval na Slovensku Pavel Doležal (1700-1778, Grammatica Slavico-Bohemica, 1746).

Skutečně vědecké zkoumání českého jazyka začíná v období národního obrození na konci 18. a za začátku 19. století a je spojeno především s činností jednoho ze zakladatelů slavistiky - Leopolda Dobrovského (1753-1829). V jeho díle Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache (1809¹, 1819²) je patrná tendence k zobecnování a systematizaci gramatických jevů. Zvláštní význam pro pozdější jazykovou (hlavně terminologickou) praxi měly názory Dobrovského na tvoření slov v češtině. Dobrovský se zamýšlel často i nad dějinami jazyka (zejména v díle *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur*, 1791-1792¹, 1818²). Josef Dobrovský rovněž sestavil praktický slovník německo-český, jímž podal stručnou charakteristiku stavu české slovní zásoby na přelomu 18. a 19. století (*Ausführliches und vollständiges deutsch-böhmisches synonymisches phraseologisches Wörterbuch*, 1821).

Česká slovní zásoba minulosti i přítomnosti byla v poměrně úplnosti zachycena a kodifikována v pětiúhlém Slovníku česko-německém (1834-1839) Josefa Jelineka (1773-1847).

Významný filolog Pavel Josef Šafařík (1795-1861) vydal s Františkem Palackým (1798-1876) nejstarší památky českého jazyka (*Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache*, 1840) a jako úvod k prvnímu dílu Výboru z literatury české napsal Počátky staročeské mluvnice (1845), první pokus o práci tohoto druhu.

Skoro veškerá jazykovědná bhemistická práce, o níž se opírá naše poznání vývoje českého jazyka a v některých směrech i jeho současného stavu, začíná až v poslední třetině 19. století. Ústřední osobností této doby byl Jan Gebauer (1838-1907), zakladatel české historické nauky o jazykovědě, autor Historické mluvnice jazyka českého, jejíž I. a II. díl, obsahující hláskoslovní a tvaroslovní, vyšel v letech 1894-1898 a IV. díl, obsahující slabubu, vyšel r. 1929 Fr. Travníček. (Gebauerova Historická mluvnice nezahrnuje tvoře-

ní slov.) Gebauerovou zásluhou je i kodifikace současně gramatické normy, a to ve školní Mluvnici české (1890¹), vydané vinné později V. Ertem (1926²), a v Příruční mluvnici jazyka českého (1900³), o jejíž další vydání se zasloužil Fr. Travníček (1938⁶). Gebauer sestavil rovněž Slovník staročeský; I. díl (A - J) vyšel roku 1903 a II. díl (K - netballivost) dokončil roku 1916 po smrti Gebauerově jeho žák Emil Smetánka (1875 - 1949). Staročeský slovník je dokončován pěti staročeského oddělení Ústavu pro jazyk český ČSAV; s vydáváním ne začalo r. 1968, r. 1976 byl dokončen III. díl (na - obí - jítí se) a brzy bude vydán i díl IV. Emil Smetánka s Adolfem Paterou (1836-1912) rovněž doplňovali Gebauerovo dílo řadou odic významných staročeských literárních památek.

Na lexikografickou práci Jungmannovu navazoval v druhé polovině 19. století František Štěpán Kott (1825-1915) svým Česko-německým slovníkem, zvláště gramaticko-fraseologickým (I-IV a 3 svazky dodatky, 1878-1896). Kottův slovník obořl mnoho nového materiálu, zejména nářečního, avšak pro svou nepřehlednost nedosáhl významu svého velkého předchůdce.

Do bohemistiky zasáhl plodně i slavný český indoeuropeista (známý svými pracemi o sanskrtu a baltických i slovanských jazycích, jakož i etymologickými výzkumy, viz str. 88) Josef Zubeta (1855-1931), který se zejména v posledních desetiletích svého života věnoval i některým otázkám české syntaxe a lexikologie (Studie a články I-II, 1945-1954). Z ostatních českých indoeuropeistů se o bohemistiku zasloužil především žák Zubetého Václav Mačbek (1894-1965), a to svými studii i rozsáhlými díly etymologickými (Česká a slovenská jména rostlin, 1954; Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, 1957; Etymologický slovník jazyka českého, 1968), a obecně lingvisticky orientovaný Josef Miroslav Kořínek (1899-1945), který kromě drobnějších studií přispěl k bohemistice zejména dílem bibliografickým, publikovaným v časopise Zeitschrift für slavische Philologie v letech 1935-1939 (Die tschechoslovakische Sprachwissenschaft in den Jahren 1928-1932), a spoluprací na Bibliografii československých prací

lingvistických a filologických (za léta 1932-1935).

Na otázky jazykové kultury a na studium současného jazyka byl zaměřen vydavatel Gebauerovy Mluvnice české Václav Ertl (1875-1929), který na rozdíl od svého současníka J. Zubatého zastával česko-hlediska prístická. Na konci svého života našel správnější přístup k jazykové kultuře, o čemž svědčí i sborník jeho statí Časové úvahy o naší mateřštině (1929). V něm uplatňuje svou teorii "dobrého autora", tj. názor, že spisovný úzus, jak se utváří v nejlepších dílech literárních jistě doby, je rozhodlím správnosti v jazyce. Puristickými tendencemi byl v prvních dvou desetiletích své existence nesen i populární časopis pro jazykovou kulturu Naše řeč, o jehož založení se zasloužil Josef Zubatý; tento časopis vychází od roku 1917.

Ve zkoumání dějin českého jazyka pokračoval Václav Flajšhans (1866-1950) jako editor starých památek, zejména spisů Husových, a autor přehledu dějin spisovného jazyka (Naš jazyk mateřský, 1924) a dále František Ryšánek (1877-1969), který se zabýval dílem Petra Chelčického a sestavil Slovník k Žilinské knize (1944). František Trávníček (1888-1961) jako pokračovatel Gebauerův vydal soubornou práci všímající si i historické dialektologie - Historickou mluvnici československou (1935) - a později jako 3. díl kolektivní Historické mluvnice české Skladbu (1956). Příspěvkem k poznání vývoje češtiny je i dílo romanisty Karla Skály-Rochera (1863-1934) Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných (1934).

Bohemistice věnovali část svého díla i významní čeští slavisté. Václav Vondrák (1859-1925) věnoval pozornost především úloze a významu staroslověnštiny na naší půdě (O původu Kijevských listů a Pražských zlomků, 1904) a dějinám spisovné češtiny (Vývoj současného spisovného jazyka českého, 1926). František Pastinec (1853-1940) se obíral otázkou cyrilomethodějskou i ve vztahu k dějinám českého a slovenského jazyka (Dějiny slovenských apoštolů Cyrilla a Methoda, 1902) a byl jedním z iniciátorů založení redakce Příručného slovníku jazyka českého. Oldřich Hujer (1880-1942) sestavil přehledné

příručky zachycující zejména vývoj češtiny (Úvod do dějin jazyka českého, 1914¹, 1924², 1946³; Vývoj jazyka československého, Československá vlastivěda III, 1934). Slavista Miloš Weingart (1890-1939) ve svých pracích přispěl jednak k poznání dějin českého jazyka a české jazykovědy (Vývoj českého jazyka, 1918; Slovenská filologie v československé literatuře, Československá vlastivěda X, 1931), jednak k pracování zásad jazykové kultury (Zvuková kultura českého jazyka, ve sborníku Spisovná čeština a jazyková kultura, 1932).

Ve 20. letech XX. století začíná činnost Pražského lingvistického kroužku (viz str. 95). Jako opozice proti mladogramatikům snažil se český strukturalismus opírat o fakta současného jazyka, a proto měl pozitivní úlohu při řešení řady bohemistických problémů. Metodu srovnávání češtiny s jazyky odlišné struktury uplatňoval ve svých bohemistických i anglistických pracích Vilém Mathesius (1882-1945), v jehož díle najdeme i mnoho cených závěrů obecně lingvistických (Čeština a obecný jazykozpyt, 1947; Řeč a sloh, ve sborníku Čtení o jazyce a poesii I, 1942; Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického, 1961). Zásadným dílem Pražského lingvistického kroužku byl sborník Spisovná čeština a jazyková kultura (1932), který vyjasnil v diskusích puristy z Naší řeči mnoho otázek užitečných pro jazykovou praxi a stanovil obecné zásady pro kulturu jazyka. Redaktorem sborníku byl vedle M. Weinmarta náš nejvýznamnější bohemista nové doby Bohuslav Havránek (1893-1978), jenž přispěl do knihy zásadní statí Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura; dal tím základ k funkčnímu pojetí rozvrstvení spisovného jazyka a k funkční stylistice. Havránek podal také souborný výklad vývoje spisovné češtiny v československé vlastivědě (Řada II, 1936). Řada významných prací bohemistických z díla B. Havránka byla shrnuta do sborníku Studie o spisovném jazyce (1963). Pražský lingvistický kroužek má největší podíl na vzniku a zpracování fonologie českého jazyka, a to zejména Roman Jakobson, Bohumil Trnka a Josef Vachek (J. Vachek, Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny,

Na Kellnerovo dílo navazují tvůrčím způsobem jeho přími i nepřímí žáci. Arnošt Lamprecht (*1919) rozvíjí vzhledem do lektů lašských a moravských a výsledky své práce zasnazuje do širších souvislostí slovanských, zejména pak hledá zákonitosti vývoje západoslovanského fonologického systému (Súfodoo, avské nářečí, 1953; Slovník středomoravského nářečí, 1963; Vývoj fonologického systému českého jazyka, 1966¹, 1968²). Jan Chloupek (*1928) se zabývá na problematiku interdiálektu a na nářeční syntax, především v archaických nářečích východomoravských, jakož i na syntaktické jevy mluveného jazyka vůbec (Aspekty dialektu, 1971). Zkoumání nářeční syntaxe bylo prohloubeno a obohaceno dvěma monografiemi brněnských dialektologů: Věry Michálkové (*1925) - Studie o východomoravské nářeční větě (1971) - a Jana Bálgara (*1931) - Skladba lašských nářečí (1974). Svým zaměřením k dialektologii převážně inklinoval Jaromír Bělič (1914-1977), jenž věnoval obsáhlou regionální studii moravskému nářečí přechodného pásu dolského (Dolská nářečí na Moravě, 1954). Bělič se v posledních letech života zabýval především aktuálními otázkami obecné češtiny, spisovného jazyka a jeho hovorové podoby, jakož i vztahem mezi češtinou a slovenštinou (Sedm kapitol o češtině, 1955); hlavním jeho dialektologickým dílem je syntetický přehled Nástin české dialektologie (1972). Volným doplněním tohoto díla je kolektivní čítanka České nářeční texty, vydaná r. 1976 pod redakcí A. Lamprechta a V. Michálkové. Dialektologické pracoviště Ústavu pro jazyk český v Praze se zabývá na průzkum nářeční situace v Čechách; uvedme pouze dvě monografie jeho vedoucích pracovníků: Jaroslav Vozáček (*1910) je autorem Českých nářečí jihovýchodních I-II (1955-1976), Slavomír Utěšný (*1925) zkoumal nářeční rozhraní česko-moravské (Nářečí přechodného pásu česko-moravského, 1960). Ústředním úkolem pražského pracoviště je vypracování českého dialektologického atlasu; práce již pokročila tak daleko, že se v blízké době počítá se započatím tisku tohoto reprezentativního díla. Významný je rovněž podíl českých dialektologů na všeslovanském lingvistickém atlasu.

1968). Po druhé světové válce na jejích dílo navázal ve Spojených státech Henry Kučera (The Phonology of Czech, 1961; H. Kučera - G.K. Monroe, A Comparative Quantitative Phonology of Russian, Czech, and German, 1968). Otázkám morfologie z hlediska typologického věnoval pozornost Vladimír Skalička (*1909) (Vývoj české aklinae, 1941; Typ češtiny, 1951). Na pomezí literární vědy a lingvistiky vznikaly studie o básnickém jazyce Jana Mukařovského (1891-1975) (Kapitoly z české poetiky I-III, 1948). Zásaditou členou Pražského lingvistického kroužku byl založen časopis Slovo a slovesnost (1935), který dnes uveřejňuje články převážně lingvistické.

Česká dialektologie po průkopnických dílech Aloise Vojtěcha Šembery (1807-1882) (Základové dialektologie českoslovanské, 1864) a Františka Bartoše (1837-1906), autora dvou-svazkové Dialektologie moravské (1886-1895) a Dialektického slovníku moravského (1906), si v první čtvrtině XX. století osvojila metody jazykového zeměpisu. Dosažené úspěchy umožnily Bonuvalu Havránkovi napísat roku 1934 souhrnnou práci o Českých nářečích (Československá vlastivěda III). V jazykově zeměpisném zkoumání pokračují dialektologická pracoviště Ústavu pro jazyk český ČSAV v Praze a v Brně. Ve 30. letech vytvořil nový, ve své době velmi dokonalý typ dialektologické monografie Adolf Kellner (1904-1953), a to zejména v Stramborském nářečí (1939) a Východolašských nářečích I-II (1946-1949); Kellner je rovněž autorem přehledného úvodu do dialektologie (1954). Kellnerovy práce se staly vzorem Františkovi Svěrákovi (1906-1976) pro popis některých nářečí moravských (Boskovické nářečí, 1941; Karlovické nářečí, 1957; Nářečí na Přeloucku a dolním Pomořaví, 1966; Brněnská mluva, 1971). František Kopecký (*1909) je autorem důkladné a teoreticky podrobné dialektologické monografie z oblasti centrálně hnané (Nářečí Ústí a okolí, 1957). Slovní zásoba hnaného nářečí slavonsko-bučovického je pak zachycena ve slovníku sestaveném Aloisem Gregorem (1888-1971) (Slovník nářečí slavonsko-bučovického, 1959).

Po druhé světové válce se věnuje velké pozornost zkoumání vývoje i současného stavu českého jazyka. Významná jsou zejména syntetická díla zaměřená na potřeby vysokoškolského studia. Na konci padesátých let začíná vycházet kolektivní práce Historická mluvnice česká. První díl - Hláskosloví - napsal Miroslav Komárek (1958¹, 1962²). Autory dvou svazků druhého dílu - Tvarosloví I-II (1964-1967) - jsou Václav Važný (1892-1966), známý hlavně jako slovakista a dialektolog, a slavista Antonín Dostál (*1907). Syntaktický vývoj češtiny je zpracován Františkem Trávníčkem ve třetím díle (Skladba, 1956¹, 1962²). Toto zpracování historické mluvnice české je při všech svých vědeckých kvalitách bohužel neúplné a koncepčně nejednotné. Jeho značně zdařilejším protějškem je novější učebnice - Historický vývoj češtiny (1977¹). Její autoři - Arnošt Lamprecht, Dušan Šlosar (*1930) a Jaroslav Bauer (1924-1969) - tvůrčím způsobem pokračují v tradici pražské školy v oboru historické fonologie, morfologie i skladby. Pro studium staročeštiny je nezbytný slovník. Protože dokončení velkého Staročešského slovníku je dosti vzdálený cíl, vydali Jaromír Bělič, Adolf Kamiš, Karel Kučera Malý staročešský slovník (1973).

Gramatické otázky současné češtiny byly v tomto období středem neúnavného zájmu Františka Trávníčka; ten vydal v letech 1948-1949 dvousvazkovou Mluvnici spisovné češtiny (2. vydání 1951). Vedle ní vyšla již v několika vydáních stručnější a přehlednější Česká mluvnice Bohuslava Havránka a Alois Jedličky (*1912) (1. vyd. 1951, poslední 1970²). Syntax současné češtiny byla kromě II. dílu Trávníčkovy Mluvnice spisovné češtiny nejpodrobněji zpracována Vladimírem Šmílem (*1895) v Novočešské skladbě (1947¹, 1966², 1969³ dotisk). Organickým dílem, v němž je syntax češtiny pojata zcela moderním způsobem, jsou Základy české skladby (1958¹, 1962²) Františka Kopeckého (*1909); jejich autor zpracoval na vysoké teoretické úrovni problematiku vidu v češtině (Slovesný vid v češtině, 1962). Po Kopeckého Základech se dostalo české syntaxi dalšího úspěšného zpracování ve Skladbě spisovné češtiny (1972¹, 1975²) Jaroslava Bauera a Jiroslava Greula (*1929).

Otázkám sémantické morfologie a některým problémům syntaxe, stylistiky i organizace textu se věnuje Karel Hausenblas (*1923),arov. Jeho Výstavbu jazykových projevů a styl (1972). Široký okruh bohemistických otázek zabírá dílo Františka Daneše (*1919): od jevů intonačních a syntaktických i morfologických až k funkční perspektivě výpovědi a gramatické textu (Intonace a věta ve spisovné češtině, 1957). Na obor morfologie v širokém slova smyslu, zvláště pak na slovotvorbu je soustředěna pozornost Miloše Dokulila (*1912), autora Teorie odvozování slov, jež je I. dílem kolektivní práce Tvoření slov v češtině (I, 1962; II - Odvozování podstatných jmen, 1967). Vedle historické fonologie věnuje pozornost jevům morfologickým a gramatickým kategoriím v současné češtině Miroslav Komárek. Fonologická a syntaktická problematika češtiny zajímá i obecně slovancky zaměřeného Karla Horálka (*1908).

V oblasti stylistiky současného jazyka i jazyka národního obrození pracuje v současnosti Milan Jelinek (*1923), zaměřující se ovšem i na problematiku obecné stylistickou (O jazyku a stylu novin, 1957; Stylistické aspekty gramatického systému, 1974). Publicistickým stylem a problematikou mluveného jazyka se zabývá i Jan Chloupek, a to jak ve své odborné, tak i popularizačně orientované činnosti (Knižka o češtině, 1974). Stylistickým a lexikologickým jevům v nové češtině je věnována speciální práce o synonymech od Josefa Filipce (*1915) - Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie (1961).

Činnost našich lexikografů v čele s Milošem Helclem (1904-1978) byla do konce padesátých let soustředěna kolem vydávání devítisvazkového Příručního slovníku jazyka českého (1935-1957). Po jeho ukončení se přikročilo ihned k vydání čtyřsvazkového (středního) normativního Slovníku spisovného jazyka českého (1960-1971). Pro běžného uživatele je určen jednosvazkový Slovník spisovné češtiny (1978), který je modernějším ekvivalentem staršího, ale doposud populárního Slovníku jazyka českého, sestaveného Pavlem Vášou a Františkem

Doporučená literatura

- Slovenské spisovné jazyky v době přítomné. Uspořádal Miloš Weingart. Praha 1937.
- Miloš Weingart, Slovenská filologie v československé literatuře. In: Československá vlastivěda X (Osvěta). Praha 1931, str. 317-375.
- Karel Horálek, Úvod do studia slovanských jazyků. Praha 1955¹, 1962².
- Milan Kudělka - Zdeněk Šimeček - Vladislav Štastný - Radoslav Večerka, Československá slavistika v letech 1918-1939. Praha 1977.
- Milan Kudělka - Zdeněk Šimeček a kol., Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha 1972.
- Slavica na Universitě J. E. Purkyně v Brně (Filologie, literární věda, historiografie, uměnovědy). Brno 1973.
- Radoslav Večerka, Srovnávací slovanská jazykověda v Československu po roku 1945. In: Slovenské studie. Brno 1979.
- Bohuslav Havránek, Vývoj českého spisovného jazyka. Praha 1980.
- Dušan Šlosar - Radoslav Večerka, Spisovný jazyk v dějinách české společnosti. Praha 1982.

kem Trávníčkem (1937¹, 1941², 1946³, 1952⁴). Významným lexikografickým činem je edice frekvenčního slovníku češtiny (Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce, 1961), na jehož zpracování se podíleli Jaroslav Jelínek (*1908), Josef V. Bečka (*1903) a Marie Těšitelová (*1921); na frekvenční slovník navazuje teoretická práce Marie Těšitelové venovaná statistickému zpracování lexikální zásoby současného spisovného jazyka (Otázky lexikální statistiky, 1974). Další cenné statistické údaje o češtině, jakož i morfematickou segmentaci českých slov obsahuje Retrogradní morfematický slovník češtiny s přípojenými inventárními slovníky českých morfémů kořenových, prefixálních a sufixálních (1975) od Eleonory Slavičkové. Zpracování synonymického bohatství češtiny se ujal Jiří Haller (1896-1971) a Josef V. Bečka a lexikografickým kolektivem; Výsledkem jejich práce jsou zatím tři svazky Českého slovníku věcného a synonymického (I, 1969; II, 1974; III, 1977).

Česká lingvistická produkce byla po druhé světové válce soustavně sledována Zdeněkem Tylem v Bibliografii české lingvistiky za léta 1945-50 (1955), za léta 1951-55 (1957) a dále každoročně ve Slově a slovesnosti do r. 1963; od r. 1964 vychází opět knižně jako Česká jazykověda až do svazku obsahujícího produkci za rok 1970 (vydaného roku 1972).

O soustavný vědecký výzkum češtiny pečuje Ústav pro jazyk český Československé akademie věd (založený r. 1946) s pracovišti v Praze a v Brně. Vedle jeho lexikografického oddělení, které pečuje o vydávání slovníků českého jazyka; rozvíjí rozsáhlou vědeckovýzkumnou činnost oddělení staročeské, novočeské, dialektologické, onomastické, jakož i oddělení matematické a aplikované lingvistiky s oddělením fonetickým. Stěžejním dílem syntaktické povahy bude vědecká mluvnice současné češtiny, na níž pracují jak lingvisté z nově založeného oddělení Ústavu pro jazyk český, tak i řada dalších českých lingvistů mladší generace, hlavně z bohemistických pracovišť na vysokých školách. S vydáním této mluvnice se počítá v letech osmdesátých.

1.	JAZYK	3
1.1.	Jazyk jako jedna z forem komunikace	3
1.2.	Jazyk jako společenský jev	9
1.3.	Jazyk jako činnost	14
1.4.	Funkce jazyka	19
1.5.	Jazyk - parole	29
1.6.	Systém v jazyce	33
	Doporučená literatura	37
2.	JAZYKOVĚDA	39
2.1.	Předmět a rozdělení jazykovědy	39
2.2.	Místo jazykovědy v systému věd	43
2.3.	Diachronie a synchronie	49
	Doporučená literatura	58
3.	JAZYKOVÁ SITUACE	59
3.1.	Intelekt - dialekt	59
3.1.1.	Strukturní útvary národního jazyka	66
3.1.2.	Nestrukturní útvary národního jazyka	72
3.2.	Útvary národního jazyka v komunikativním aktu	77
3.3.	Jazyky v kontaktu	79
3.4.	Typy jazykových situací	81
	Doporučená literatura	84
4.	SLAVISTIKA A BOHEMISTIKA	85
4.1.	Přehled vývoje slovanské jazykovědy	85
4.2.	Přehled vývoje české jazykovědy	101
	Doporučená literatura	111